

ΣΧΟΛΗ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΕΘΝΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης ως πτυχές του
τεκμηρίου αθωότητας: Ζητήματα ερμηνείας και εφαρμογής υπό το φως
της ευρωπαϊκής νομοθεσίας και νομολογίας

The right to silence and the right against self-incrimination as aspects of
the presumption of innocence: Issues of interpretation and application in
the light of EU legislation and european case law

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαρίνα Κονιδάρη
(ΑΜ: 2122Μ004)

Αθήνα, 2023

Τριμελής Επιτροπή

Όλγα Τσόλκα, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Δημήτριος Γιαννουλόπουλος, Καθηγητής Goldsmiths University of London

Ιωάννα Αναστασοπούλου, Διδάκτωρ Νομικής Σχολής LMU

Copyright © Μαρίνα Κονιδάρη, 2023

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Συντομογραφίες

ΔΕΕ: Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΣΑΠΔ: Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

ΕΔΔΑ: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση/Ευρωπαϊκή Επιτροπή

ΕΚ: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο

ΕΣΔΑ: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΚΟΚ: Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας

ΠοινΔικ.: Ποινική Δικαιοσύνη

ΠοινΧρον: Ποινικά Χρονικά

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΧΘΔΕΕ: Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

αιτιολ.: αιτιολογική

βλ.: βλέπε

εδ.: εδάφιο

Εκδ.: εκδόσεις

επ.: επόμενα

παρ.: παράγραφος/παράγραφοι

π.χ.: παραδείγματος χάριν

σελ.: σελίδα

σκ.: σκέψη/σκέψεις

τεύχ.: τεύχος

τόμ.: τόμος

EUAFR (FRA): European Union Agency for Fundamental Rights (Fundamental Rights Agency)

HRLR: Human Rights Law Review

NJECL: New Journal of European Criminal Law

RECL: Review of European and Comparative Law

al.: alia

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
A. Εισαγωγικά: Η πορεία προς την έκδοση της Οδηγίας 2016/343.....	9
B. Οι ρυθμίσεις της οδηγίας 2016/343 σχετικά με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.....	11
I. Γενικές παρατηρήσεις	11
II. Πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας.....	12
1. Υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής	12
2. Αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής	13
3. Χρονικό πεδίο εφαρμογής.....	15
III. Τα εξεταζόμενα δικαιώματα ως πτυχές του τεκμηρίου αθωότητας	17
IV. Ουσιαστικό περιεχόμενο των εξεταζόμενων δικαιωμάτων	19
1. Το δικαίωμα σιωπής	19
2. Το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση	20
3. Διάκριση των δύο δικαιωμάτων.....	22
4. Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων μέσα από την Οδηγία 2016/343.....	23
4.1 Οι ερωτήσεις ταυτοποίησης	23
4.2 Η άσκηση εξουσιών νόμιμου καταναγκασμού	25
4.3 Αδικήματα ήσσονος σημασίας	30
5. Ένδικη προστασία από την παραβίαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης	32
Γ. Ειδικά ζητήματα εφαρμογής της Οδηγίας 2016/343.....	35
I. Η απαγόρευση αξιολόγησης της σιωπής του υπόπτου ή του κατηγορουμένου εις βάρος του	35
II. Ο αποκλεισμός των διοικητικών διαδικασιών	40
III. Τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης κατά τη διενέργεια ειδικών ανακριτικών πράξεων	46

Δ. Παρουσίαση της πρόσφατης νομολογίας των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων	49
I. Η νομολογία του ΔΕΕ.....	49
1. Υπόθεση C-660/21 K.B., F.S	49
2. Υπόθεση C-175/22, BK.....	51
3. Υπόθεση C-203/21, DELTA STROY 2003	53
4. Υπόθεση C-467/19, QR	54
II. Η νομολογία του ΕΔΔΑ.....	55
1. Υπόθεση De Legé κατά Ολλανδίας	55
2. Υπόθεση Bajić κατά Β. Μακεδονίας	57
3. Υπόθεση Beuze κατά Βελγίου	58
Ε. Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης στα κράτη μέλη	59
ΣΤ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις	61
Πηγές - Βιβλιογραφία	63

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία πραγματεύεται την ερμηνεία και εφαρμογή των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, όπως αυτά ρυθμίζονται στην Οδηγία 2016/343. Προς το σκοπό αυτό λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη η νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ειδικότερα, εξετάζεται η ιστορική πορεία προς τη θέσπιση της Οδηγίας (υπό Α), οι ρυθμίσεις της Οδηγίας 2016/343 όσον αφορά στα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης (υπό Β), τα ζητήματα που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή της Οδηγίας στα κράτη μέλη (υπό Γ), η πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ (υπό Δ), η κατοχύρωση των εν λόγω δικαιωμάτων στα κράτη μέλη (υπό Ε) και τελικά εκτίθενται οι συμπερασματικές παρατηρήσεις (υπό ΣΤ). Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη της ορθής ερμηνείας των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης σε ενωσιακό επίπεδο, μέσα από την ανάλυση βασικών ζητημάτων εφαρμογής των δικαιωμάτων αυτών και την επισκόπηση της νομολογίας των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων.

Λέξεις-κλειδιά: ευρωπαϊκό ποινικό δίκαιο, Οδηγία 2016/343, δικαίωμα σιωπής, δικαίωμα μη αυτοενοχοποίησης

**The right to silence and the right against self-incrimination as aspects of the
presumption of innocence: Issues of interpretation and application in the light of
EU legislation and european case law**

Marina Konidari

Abstract

This dissertation deals with the interpretation and application of the right to silence and the right against self-incrimination, as regulated by Directive 2016/343. To this end, particular attention is paid to the case law of the Court of Justice of the European Union and the European Court of Human Rights. In particular, the historical path towards the adoption of the Directive (section A), the provisions of Directive 2016/343 with regard to the right to silence and the right against self-incrimination (section B), the issues that arise in the application of the Directive in the Member States (section C), the recent case law of the CJEU and the ECtHR (section D), the implementation of these rights in the Member States are examined (section E) and, finally, the concluding remarks are presented (section F). The aim of this dissertation is to highlight the correct interpretation of the right to silence and the right against self-incrimination at EU level, through an analysis of key issues in the application of these rights and an overview of the case law of the two supranational courts.

Key-words: european criminal law; Directive 2016/343; right to silence; right against self-incrimination

A. Εισαγωγικά: Η πορεία προς την έκδοση της Οδηγίας 2016/343

Η διαδικασία θέσπισης της Οδηγίας 2016/343 για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας χαρακτηρίζεται από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις μεταξύ των τριών θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης -της Επιτροπής, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου- με σκοπό την υιοθέτηση μίας κοινώς αποδεκτής λύσης, η οποία τελικώς εμφανίζεται ως προϊόν συμβιβασμού.

Απαρχή της θέσπισης ενωσιακών κανόνων για την προστασία των δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων σε ποινικές διαδικασίες αποτέλεσε η υιοθέτηση από το Συμβούλιο του Οδικού Χάρτη για την ενίσχυση των δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων ή κατηγορουμένων σε ποινικές διαδικασίες στις 30 Νοεμβρίου 2009¹, με τη σαφή επιρροή των επιταγών του Συμβουλίου του Τάμπερε². Ο εν λόγω Χάρτης αποτελείτο από έναν κατάλογο έξι κατηγοριών δικαιωμάτων³ τα οποία έχρηζαν ενωσιακής ρύθμισης και μέσω αυτού αναδείχθηκε εντονότερα η ανάγκη ομοιόμορφης προστασίας των ατομικών δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων. Μάλιστα, η προσθήκη στον κατάλογο αυτό του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος σιωπής είχε προταθεί από μερίδα κρατών μελών, αλλά δεν υιοθετήθηκε στο τελικό κείμενο⁴. Ωστόσο, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους το Συμβούλιο κατέστησε τον Οδικό Χάρτη μέρος του προγράμματος της Στοκχόλμης στο οποίο συμπεριλήφθηκε το τεκμήριο αθωότητας ως παράδειγμα ζητήματος που πρέπει να εξετασθεί από την Επιτροπή για τη βελτίωση της συνεργασίας των κρατών μελών στο χώρο των δικονομικών δικαιωμάτων⁵.

¹ Ψήφισμα του Συμβουλίου της 30ής Νοεμβρίου 2009 (ΕΕ C 295, 4.12.2009) σελ. 1-3.

² Συμπεράσματα της Προεδρίας – Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε, 15-16.10.1999.

³ α) μετάφραση και διερμηνεία, β) ενημέρωση για τα δικαιώματα και ενημέρωση για τις κατηγορίες, γ) νομικές συμβουλές και ευεργέτημα πενίας, δ) επικοινωνία με συγγενείς, εργοδότες και προξενικές αρχές, ε) ειδικές διασφαλίσεις για ευάλωτους υπόπτους ή κατηγορουμένους, στ) Πράσινη Βίβλος για την προδικαστική κράτηση.

⁴ Βλ. έγγραφο του Συμβουλίου 12531/09, 31.7.2009, σελ. 8, υποσημ. 2.

⁵ Το πρόγραμμα της Στοκχόλμης – Μια ανοιχτή και ασφαλής Ευρώπη που εξυπηρετεί και προστατεύει τους πολίτες (ΕΕ C 115, 4.5.2010) σελ. 1, σκ. 2.4.

Στην προσπάθεια υλοποίησης των εξαγγελιών του Οδικού Χάρτη εκδόθηκαν στα χρόνια που ακολούθησαν τρεις εξέχουσες σημασίας οδηγίες για την προστασία των δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων. Ειδικότερα, η Οδηγία 2010/64 ρυθμίζει το δικαίωμα διερμηνείας και μετάφρασης, η Οδηγία 2012/13 το δικαίωμα ενημέρωσης και, τέλος, η Οδηγία 2013/48 το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο.⁶

Στο ίδιο πλαίσιο, τον Νοέμβριο του έτους 2013 η Επιτροπή πρότεινε, μεταξύ άλλων, τη θέσπιση μίας νέας οδηγίας σχετικά με το τεκμήριο αθωότητας και το δικαίωμα παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του.⁷ Η πρόταση αυτή προέτασσε τη θεσμοθέτηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης ως στενά συνδεόμενων με το τεκμήριο αθωότητας, αλλά και του δικαιώματος στη μη συνεργασία με τις αρχές κατά τη συλλογή αποδείξεων που θα μπορούσαν να αποδειχθούν ενοχοποιητικές για τον κατηγορούμενο, το οποίο τελικώς απαλείφθηκε. Ακόμη, όριζε ρητά, μεταξύ άλλων, την υποχρέωση ενημέρωσης του υπόπτου ή κατηγορουμένου σχετικά με δυνατότητα άσκησης του δικαιώματος σιωπής, αλλά και των συνεπειών της επίκλησης και της παραίτησης από αυτό και προέβλεπε ότι δεν θα επιτρεπόταν η χρήση αποδεικτικών στοιχείων που έχουν συλλεχθεί κατά παράβαση των δικονομικών αυτών δικαιωμάτων.

Η πρόταση αυτή της Επιτροπής έτυχε έντονης κριτικής και δέχθηκε σημαντικές τροποποιήσεις κατά το στάδιο των διαβουλεύσεων.⁸ Μάλιστα, ορισμένα κράτη μέλη προχώρησαν σε αμφισβήτηση της προστιθέμενης αξίας της θέσπισης μίας οδηγίας που θα ρύθμιζε αυτά τα ζητήματα. Θεωρήθηκε ότι δεν ήταν απαραίτητη η ανάληψη δράσης σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με το τεκμήριο αθωότητας με το σκεπτικό ότι η ήδη παρεχόμενη προστασία σε εθνικό και διεθνές επίπεδο ήταν

⁶ Για την ιστορική εξέλιξη της εναρμόνισης των δικαιωμάτων των προσώπων σε ποινικές διαδικασίες βλ. *Καϊάφα-Γκμπάντι Μ./Παπακυριάκου Θ.*, Στοιχεία Ενωσιακού Ποινικού Δικαίου, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Β' έκδοση, 2019, σελ. 204-207.

⁷ Πρόταση της Επιτροπής, COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013.

⁸ Βλ. *Cras St./Erbeznik A.*, The Directive on the Presumption of Innocence and the Right to Be Present at Trial: Genesis and Description of the New EU-Measure, σε *Eucrim*, τεύχ. 1, 2016, σελ. 26-27, *Mitsilegas V.*, EU Criminal Law, Hart Publishing, Oxford, Great Britain, 2022, σελ. 277.

επαρκής και δεδομένου ότι το ΕΔΔΑ είχε διαπιστώσει παραβίαση του τεκμηρίου αυτού σε σχετικά μικρό αριθμό υποθέσεων⁹.

Κατόπιν αρκετών τροποποιήσεων και επί μακρόν διαλόγων ο αναγκαίος συμβιβασμός επιτεύχθηκε και στις 9 Μαρτίου 2016 εκδόθηκε η Οδηγία 2016/343. Η αυστηρή και καθολική προσέγγιση της Επιτροπής έλαβε μια αρκετά πιο ήπια μορφή, καθιστώντας την με αυτό τον τρόπο ευκολότερα αποδεκτή από τα κράτη μέλη κατά το στάδιο της ενσωμάτωσης. Η Οδηγία, όπως τελικά διαμορφώθηκε, ρυθμίζει ορισμένες πτυχές του τεκμηρίου αθωότητας, όπως είναι τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης των υπόπτων και κατηγορουμένων σε ποινικές διαδικασίες, και το δικαίωμα παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του. Σημειωτέον ότι τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης προστατεύονταν ήδη, αν και δεν αναγνωρίζονταν ρητά, σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το άρθρο 48 παρ. 1 σε συνδυασμό με το άρθρο 47 του ΧΘΔΕΕ, από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως εκφάνσεις της δίκαιης δίκης υπό το άρθρο 6 παρ. 1, όπως έχει ερμηνευθεί από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, αλλά και σε διεθνές επίπεδο από το άρθρο 14 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και από το άρθρο 11 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Β. Οι ρυθμίσεις της οδηγίας 2016/343 σχετικά με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης

Ι. Γενικές παρατηρήσεις

Στο άρθρο 7 της Οδηγίας 2016/343 κατοχυρώνονται τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης ως δύο διακριτά, αυτόνομα δικαιώματα¹⁰ τα οποία απορρέουν ευθέως από το τεκμήριο αθωότητας. Ο ενωσιακός νομοθέτης ανέδειξε τη σπουδαιότητα των δύο δικονομικών δικαιωμάτων ως αυτοτελώς προστατευόμενων σε κάθε στάδιο της ποινικής διαδικασίας και απομακρύνθηκε από την προσέγγιση του

⁹ Η άποψη αυτή εκφράστηκε κυρίως από την Ολλανδία, την οποία υποστήριξαν η Δανία, η Ιρλανδία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Βλ. έγγραφο του Συμβουλίου 12196/14, σελ. 2, σκ. 2.

¹⁰ Βλ. *Τσιρίδη Π.*, Τεκμήριο αθωότητας και η νέα Οδηγία της ΕΕ, σε *ΠοινΔικ*, 1/2017, σελ. 10-14.

ΕΔΔΑ¹¹, το οποίο τα αντιμετωπίζει ως εκφάνσεις του ευρύτερου δικαιώματος σε δίκαιη δίκη που κατοχυρώνεται στο άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ.

Σύμφωνα με τις αιτιολογικές σκέψεις του Προοιμίου, σκοπός της Οδηγίας καθίσταται η επίτευξη της αναγκαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα στα συστήματα απονομής ποινικής δικαιοσύνης των κρατών μελών μέσω της θέσπισης ελάχιστων κοινών κανόνων προστασίας των δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων. Τελικό στόχο αποτελεί άλλωστε η διευκόλυνση της αμοιβαίας αναγνώρισης ποινικών αποφάσεων και διαταγών στον ενωσιακό χώρο, ως βασικής αρχής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹² Συνεπώς, έχει ορθά επιλεγεί ως νομική βάση έκδοσης της Οδηγίας το άρθρο 82 παρ. 2 στ. β' ΣΛΕΕ, το οποίο επιτρέπει στον ενωσιακό νομοθέτη να ρυθμίζει μέσω οδηγιών τα δικαιώματα των προσώπων σε ποινικές διαδικασίες.

Η Οδηγία ρυθμίζει το πεδίο εφαρμογής των δικαιωμάτων, διατυπώνει περιορισμούς, περιλαμβάνει ρύθμιση σχετικά με την απαγόρευση αρνητικής αξιολόγησης της άσκησης των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης από τον ύποπτο ή κατηγορούμενο και, τέλος, προβλέπει την υποχρέωση των κρατών μελών να διαθέτουν αποτελεσματικά μέσα ένδικης προστασίας σε περιπτώσεις παραβιάσεων των δικαιωμάτων.

II. Πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας

1. Υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής

Σύμφωνα με το άρθρο 2, η Οδηγία 2016/343 εφαρμόζεται αποκλειστικά σε φυσικά πρόσωπα, αποκλείοντας με τον τρόπο αυτό την εφαρμογή των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, όπως ορίζονται στην Οδηγία, σε ποινικές διαδικασίες κατά νομικών προσώπων. Στις αιτιολογικές σκέψεις 13-15 παρατηρείται προσπάθεια επεξήγησης της θέσης αυτής του ενωσιακού νομοθέτη. Συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι, μολονότι κατά την πάγια νομολογία του ΕΔΔΑ τα φυσικά πρόσωπα

¹¹ Βλ. μεταξύ άλλων ΕΔΔΑ, *Funke κατά Γαλλίας*, απόφαση της 25.2.1993 (Application no. 10828/84), σκ. 41-45, στην οποία το Δικαστήριο δέχθηκε παραβίαση του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, χωρίς να προχωρήσει στην εξέταση της παρ. 2 θεωρώντας τη περιττή, ΕΔΔΑ, *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91), σκ. 68, ΕΔΔΑ, *De Legé κατά Ολλανδίας*, απόφαση της 4.10.2022 (Application no. 58342/15), σκ. 63.

¹² Οδηγία 2016/343 (ΕΕ L 65 11.03.2016) αιτιολ. σκ. 9-10.

είναι δικαιούμενα της προστασίας που παρέχεται με το τεκμήριο αθωότητας, το ΔΕΕ έχει κρίνει ότι το τεκμήριο αυτό δεν εφαρμόζεται με τον ίδιο τρόπο στις νομικές οντότητες. Ακόμη, λόγω του πρώιμου νομοθετικού σταδίου σχετικά με το τεκμήριο αθωότητας οι προστατευτικές διατάξεις της Οδηγίας δεν θα πρέπει να εφαρμόζονται στα νομικά πρόσωπα, αλλά η προστασία τους θα διασφαλίζεται από την υφιστάμενη νομοθεσία και νομολογία σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Παρά τον αποκλεισμό των νομικών προσώπων από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας, η αιτιολογική σκέψη 14 περιλαμβάνει ρητή επιφύλαξη υπέρ της προστασίας που παρέχεται από τις διατάξεις της ΕΣΔΑ κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Αξίζει να επισημανθεί ότι η πρόταση της Επιτροπής περιελάμβανε ακόμη πιο αυστηρή διατύπωση σε σχέση με την περιορισμένη εφαρμογή στα νομικά πρόσωπα του τεκμηρίου αθωότητας και, συνακόλουθα, των δικαιωμάτων που απορρέουν από αυτό¹³. Στο στάδιο των διαβουλεύσεων το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε προτείνει την εφαρμογή της Οδηγίας και σε νομικά πρόσωπα σε όσα κράτη μέλη διατηρούν ποινικά συστήματα που έχουν θεσμοθετήσει την ποινική ευθύνη νομικών προσώπων.¹⁴ Μάλιστα, στις προηγουμένως εκδοθείσες οδηγίες για τα υπερασπιστικά δικαιώματα των υπόπτων ή κατηγορουμένων δεν περιλαμβάνεται ρητή εξαίρεση των νομικών προσώπων¹⁵. Η πρόταση αυτή δεν υιοθετήθηκε στο τελικό κείμενο της Οδηγίας, αλλά ως αντιστάθμισμα προστέθηκε στην αιτιολογική σκέψη 14 η ανωτέρω αναφερόμενη επιφύλαξη υπέρ της νομολογίας του ΕΔΔΑ. Παρατηρείται, συνεπώς, διαφορετικός βαθμός προστασίας των δικονομικών δικαιωμάτων των νομικών προσώπων σε σχέση με εκείνα των φυσικών προσώπων σε ενωσιακό επίπεδο.¹⁶

2. Αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής

Όσον αφορά στις διαδικασίες στις οποίες εφαρμόζονται οι ελάχιστοι κανόνες που προβλέπει η Οδηγία 2016/343, το άρθρο 2 αναφέρει ότι *«η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται στα φυσικά πρόσωπα που είναι ύποπτα ή κατηγορούμενα σε ποινική*

¹³ Πρόταση της Επιτροπής, COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013, σκ. 26-27.

¹⁴ Βλ. Έγγραφο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου A8-0133/2015, 20.4.2015, τροπ. 9 και 39.

¹⁵ Βλ. Οδηγίες 2010/64 σχετικά με το δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση κατά την ποινική διαδικασία και 2012/13 σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, στις οποίες γίνεται αναφορά σε *πρόσωπα*, χωρίς να διακρίνουν ανάμεσα σε φυσικά και νομικά.

¹⁶ Βλ. σχετικά *Lamberigts S.*, *The Directive on the Presumption of Innocence: A Missed Opportunity for Legal Persons?*, σε *Eucrim*, τεύχ. 1, 2016.

διαδικασία». Ο όρος «ποινική διαδικασία» αποτελεί αυτοτελή έννοια του δικαίου της Ένωσης και συνεπώς δεν μπορεί να ερμηνευθεί από τα κράτη μέλη βάσει του εθνικού δικαίου, αλλά μόνο βάσει της ερμηνείας του ΔΕΕ. Προς το σκοπό διασαφήνισης της έννοιας αυτής στην αιτιολογική σκέψη 11 προβλέπεται ότι η Οδηγία δεν θα εφαρμόζεται σε διοικητικές διαδικασίες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που μπορεί να επιφέρουν κυρώσεις, όπως οι διαδικασίες που αφορούν τον ανταγωνισμό.

Αντίθετα, στο στάδιο των διαπραγματεύσεων το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε προτείνει την τροποποίηση της πρότασης της Επιτροπής ώστε να περιλαμβάνει και τις διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα¹⁷ με ρητή αναφορά στην ερμηνεία των διαδικασιών αυτών από το ΕΔΔΑ. Ωστόσο, ούτε αυτή η πρόταση του Κοινοβουλίου έγινε αποδεκτή από το Συμβούλιο και την Επιτροπή με την αιτιολογία ότι δεν είχε συμπεριληφθεί στις υπόλοιπες οδηγίες για τα δικονομικά δικαιώματα της υπεράσπισης και η προσθήκη της θα προκαλούσε σύγχυση.¹⁸ Κατόπιν συμβιβασμού προστέθηκε στην αιτιολογική σκέψη 11 επιφύλαξη υπέρ της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως προς την ερμηνεία των ποινικών διαδικασιών.

Η επιφύλαξη αυτή με την παράλληλη ρητή εξαίρεση των διοικητικών διαδικασιών που μπορούν να επισύρουν κυρώσεις από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας φαίνεται μάλλον παράδοξη. Το ΕΔΔΑ έχει διατυπώσει στην εμβληματική απόφαση *Engel κ.α. κατά Ολλανδίας*¹⁹ τα κριτήρια βάσει των οποίων μία διαδικασία αποκτά ποινικό χαρακτήρα ακόμη και αν δεν χαρακτηρίζεται ως ποινική *stricto sensu*. Ο ενωσιακός νομοθέτης φαίνεται κατά συνέπεια πρόθυμος από τη μία να λάβει υπόψη την νομολογία του ΕΔΔΑ όσον αφορά την ερμηνεία των ποινικών διαδικασιών, από την άλλη εξαιρεί ρητά τις διοικητικές διαδικασίες που μπορούν να επιφέρουν κυρώσεις και οι οποίες ενδεχομένως να εμπίπτουν στα ανωτέρω αναφερόμενα νομολογιακά κριτήρια του ΕΔΔΑ.

Τα πρακτικά προβλήματα που ανακύπτουν από τον περιορισμό του πεδίου εφαρμογής της Οδηγίας και κατά συνέπεια της δυνατότητας άσκησης των

¹⁷ Βλ. Έγγραφο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου A8-0133/2015, 20.4.2015, τροπ. 6.

¹⁸ *Cras St./Erbeznik A.*, ό.π., σελ. 29.

¹⁹ ΕΔΔΑ, *Engel κ.α. κατά Ολλανδίας*, απόφαση της 8.6.1976 (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72).

δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης μόνο στα φυσικά πρόσωπα και μόνο σε ποινικές διαδικασίες αφορούν κυρίως τα κράτη μέλη που εφαρμόζουν συστήματα δυαδικών κυρώσεων (ποινικών/διοικητικών-αστικών) και αναλύονται διεξοδικώς παρακάτω.

3. Χρονικό πεδίο εφαρμογής

Η ενάσκηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης καταλαμβάνει, σύμφωνα με το άρθρο 2 της Οδηγίας, όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας. Σημείο έναρξης της ισχύος του δικαιώματος δεν αποτελεί η άσκηση ποινικής δίωξης εις βάρος του κατηγορουμένου, αλλά ο χρόνος κατά τον οποίο θεωρείται ύποπτος για την τέλεση αδικήματος και εκτείνεται έως την έκδοση οριστικής («*definitive*») απόφασης επί της ενοχής. Κατά την αιτιολογική σκέψη 12 του προοιμίου, η Οδηγία εφαρμόζεται ανεξαρτήτως του αν ο ύποπτος ή κατηγορούμενος έχει ενημερωθεί για την απόκτηση μίας από τις εν λόγω ιδιότητες από τις αρμόδιες αρχές του κράτους μέλους είτε μέσω επίσημης ειδοποίησης είτε ανεπίσημα. Έτσι, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο ύποπτος ή κατηγορούμενος απολαμβάνει την προστασία των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης ακόμη και αν αγνοεί την ποινική διαδικασία που τον αφορά ή έχει κινηθεί εις βάρος του.

Το χρονικό πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2016/343 καθίσταται με αυτό τον τρόπο ευρύτερο σε σχέση με τις προγενέστερες οδηγίες που υλοποιούν τον Οδικό Χάρτη του Συμβουλίου για τα δικονομικά δικαιώματα υπόπτων και κατηγορουμένων. Τα δικαιώματα που θεσπίζουν οι οδηγίες αυτές μπορούν να ασκηθούν από τη στιγμή που ένα πρόσωπο *ενημερωθεί* ότι έχει καταστεί ύποπτο ή κατηγορούμενο σε ποινική διαδικασία και όχι νωρίτερα.²⁰ Η ξεχωριστή πρόβλεψη σε σχέση με την οδηγία 2016/343 μπορεί να γίνει αντιληπτή αν αναλογιστεί κανείς τη σημασία του αποκτά η άσκηση του δικαιώματος σιωπής σε σχέση με την υπερασπιστική του θέση, ιδίως όταν δεν παρίσταται με συνήγορο.

²⁰ Άρθρ. 1 παρ. 2 της Οδηγίας 2010/64, άρθρ. 2 παρ. 1 της Οδηγίας 2012/13 και άρθρ. 2 παρ. 1 εδ. α' της Οδηγίας 2013/48.

Συναφές είναι το ζήτημα της ενημέρωσης του ενδιαφερόμενου προσώπου σχετικά με την άσκηση των δικαιωμάτων αυτών.²¹ Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Επιτροπή είχε προτείνει την ενδεδειγμένη ενημέρωση του υπόπτου ή κατηγορουμένου για το δικαίωμα σιωπής, η οποία περιελάμβανε το περιεχόμενο του δικαιώματος και τις συνέπειες της επίκλησης ή της παραίτησης από αυτό. Η αναφορά αυτή κρίθηκε περιττή δεδομένης της σχετικής πρόβλεψης στο πλαίσιο της Οδηγίας 2012/13 σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών²². Όσον αφορά στο δικαίωμα της μη αυτοενοχοποίησης δεν υπάρχει αντίστοιχη πρόβλεψη στην ανωτέρω Οδηγία και για το λόγο αυτό συμπεριλήφθηκε στις αιτιολογικές σκέψεις 31 και 32 του Προοιμίου της Οδηγίας 2016/343 η υποχρέωση των κρατών μελών να ενημερώνουν για το δικαίωμα της μη αυτοενοχοποίησης με τον ίδιο τρόπο που προβλέπει η Οδηγία 2012/13 για τα υπόλοιπα υπερασπιστικά δικαιώματα.

Η Οδηγία 2016/343 εφαρμόζεται σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένης της αυτεπάγγελτης/αστυνομικής προανάκρισης κατά την οποία η άσκηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω και των πιεστικών πρακτικών που ακολουθούνται συχνά από τις αστυνομικές αρχές. Σύμφωνα με την αιτιολογική σκέψη 12 του Προοιμίου της Οδηγίας, αυτή έχει ισχύ μέχρι την έκδοση τελικής απόφασης σχετικά με το αν ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος διέπραξε τη σχετική αξιόποινη πράξη και μέχρι η απόφαση αυτή να καταστεί οριστική. Ως οριστική απόφαση θα πρέπει να εκληφθεί η απόφαση κατά της οποίας δεν μπορεί να ασκηθεί έφεση. Ακόμη, αναφέρεται ότι ένδικα μέσα που μπορούν να ασκηθούν μετά το χρονικό αυτό σημείο, καθώς και τυχόν προσφυγή στο ΕΔΔΑ δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας.

Σχετικά με το χρονικό πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας θα πρέπει να επισημανθεί ακόμη ότι δεν γίνεται αναφορά στα πρόσωπα τα οποία καλούνται αρχικώς ως μάρτυρες, στη συνέχεια όμως τους αποδίδεται η ιδιότητα του υπόπτου ή κατηγορουμένου. Στην πρότασή²³ της η Επιτροπή, λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική

²¹ Βλ. Γιαννουλόπουλο Δ., Η γνωστοποίηση του δικαιώματος σιωπής στον κατηγορούμενο και η ανάγκη εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με το διεθνές και συγκριτικό δίκαιο, σε ΠοινΔικ, 7/2012, σελ. 640-649.

²² Άρθρ. 3 παρ. 1 στ. ε' της Οδηγίας 2012/13.

²³ Πρόταση της Επιτροπής, 27.11.2013, COM(2013) 821 final 2013/0407 (COD), αιτιολ. σκ. 13.

νομολογία του ΕΔΔΑ²⁴, είχε αναγνωρίσει την ανάγκη προστασίας των μαρτύρων οι οποίοι στην πραγματικότητα θεωρούνται ύποπτοι για την τέλεση ποινικού αδικήματος. Τη θέση αυτή υποστήριξε και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο²⁵, το οποίο πρότεινε την προσθήκη ρητής αναφοράς στις αιτιολογικές σκέψεις της προτεινόμενης οδηγίας σχετικά με τις καταστάσεις όπου ένα πρόσωπο αποκτά την ιδιότητα του υπόπτου ή του κατηγορουμένου κατά τη διάρκεια της εξέτασής του από τις αστυνομικές ή άλλες αρχές επιβολής του νόμου. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν αποτυπώθηκε στο τελικό κείμενο της Οδηγίας.

III. Τα εξεταζόμενα δικαιώματα ως πτυχές του τεκμηρίου αθωότητας

Η Οδηγία 2016/343 θέτει ελάχιστους κανόνες με σκοπό την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας. Σύμφωνα με την αιτιολογική σκέψη 24 του Προοιμίου, τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης συνιστούν ακριβώς πτυχές του τεκμηρίου αυτού. Δικαιολογητική βάση, συνεπώς, της προστασίας που παρέχεται μέσω των ανωτέρω δικαιωμάτων αποτελεί το τεκμήριο αθωότητας²⁶, όπως ορίζεται στο άρθρ. 48 παρ. 1 του ΧΘΔΕΕ, σε αντίθεση με την ερμηνεία που παρέχεται από το ΕΔΔΑ, το οποίο αναγνωρίζει την ύπαρξη δεσμού ανάμεσα στα δικαιώματα αυτά και την αρχή της δίκαιης δίκης του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ^{27,28}. Με την εν λόγω Οδηγία, η θέση των δικαιωμάτων αυτών στην ενωσιακή δικαιοταξία αναβαθμίζεται, καθώς αντιμετωπίζονται πλέον ως αυτόνομα δικαιώματα, τα οποία αγγίζουν τον απόλυτο χαρακτήρα υπό την έννοια ότι η άσκησή τους δεν εξαρτάται από προϋποθέσεις και δεν μπορεί να έχει αρνητικό αντίκτυπο στην πορεία της ποινικής

²⁴ Βλ. ΕΔΔΑ, *Serves κατά Γαλλίας*, απόφαση της 20.10.1997 (Application no. 20225/92), ΕΔΔΑ, *Brusco κατά Γαλλίας*, απόφαση της 14.10.2010 (Application no 1466/07).

²⁵ Έγγραφο του ΕΚ Α8-0133/2015, 20.04.2015, τροπ. 11.

²⁶ Βλ. *Ανδρουλάκη Ι.*, Κριτήρια της δίκαιης ποινικής δίκης, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2000, σελ. 23, κατά τον οποίο «το τεκμήριο αθωότητας είναι εκείνο που πάσχει και αποδυναμώνεται άμεσα από την ψυχολογική επιβάρυνση του κατηγορουμένου και τον ουσιαστικό εξαναγκασμό του σε ενέργειες που δεν επιθυμεί», *Τσόλκα Ό.*, Το δικαίωμα στην μη αυτοενοχοποίηση και το τεκμήριο αθωότητας – Ζητήματα εφαρμογής τους υπό το πρίσμα του ΕΔΔΑ, σε *ΠοινΧρον* 2004, σελ. 97 επ.

²⁷ Βλ. ΕΔΔΑ, *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91), σκ. 68.

²⁸ Για τις διαφορετικές θεωρίες περί τη νομική βάση των δικαιωμάτων βλ. *Τσόλκα Ό.*, Η αρχή «Nemo tenetur se ipsum prodere/accusare» στην ποινική δίκη, σε *ΠοινΧρον*, Μελέτες, Νο. 6, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σελ. 94-97.

υπόθεσης²⁹. Ο ενωσιακός νομοθέτης θεωρεί ότι όταν παραβιάζεται το δικαίωμα του υπόπτου ή κατηγορουμένου να παραμείνει σιωπηλός ή να μην προσκομίζει αυτοενοχοποιητικά στοιχεία πλήττεται το τεκμήριο στην αθωότητά του, το οποίο επιτάσσει να αντιμετωπίζεται ως αθώος μέχρι της νομίμου αποδείξεως της ενοχής του.

Αντίθετα, το ΕΔΔΑ εξετάζει την ενδεχόμενη παραβίαση των δικαιωμάτων αυτών υπό το πρίσμα της αρχής της δίκαιης δίκης. Στο ζήτημα του απόλυτου χαρακτήρα των δικαιωμάτων το ΕΔΔΑ έχει απαντήσει αρνητικά.³⁰ Σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου³¹, το δικαίωμα σιωπής και το προνόμιο στη μη αυτοενοχοποίηση κατατείνουν στην προστασία του κατηγορουμένου από τις εξαναγκαστικές μεθόδους των αρχών και τη συλλογή αποδεικτικών στοιχείων παρά τη θέλησή του. Τα δικαιώματα αυτά διασφαλίζουν, ακόμη, την ελευθερία της επιλογής του υπόπτου να απαντήσει στις ερωτήσεις των αστυνομικών αρχών ή να παραμείνει σιωπηλός και η ελευθερία αυτή υπονομεύεται όταν εκμαιεύονται με εξαναγκαστικά μέσα ενοχοποιητικά στοιχεία σε βάρος του. Όταν, δε τα στοιχεία που έχουν συλλεγεί κατά παραβίαση του δικαιώματος σιωπής κατόπιν καταναγκασμού προσκομίζονται ως αποδεικτικά μέσα ενώπιον του δικαστηρίου τότε διαπιστώνεται παραβίαση της αρχής της δίκαιης δίκης.

Η Οδηγία 2016/343 δεν παραβλέπει τη σημαντική συνεισφορά της νομολογίας του ΕΔΔΑ στη διαμόρφωση των κριτηρίων παραβίασης των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, ακόμη και αν τα θεμελιώνει σε διαφορετική νομική βάση. Κατά ρητή επιταγή της αιτιολογικής σκέψης 27 Προοιμίου, η ερμηνεία του ΕΔΔΑ σε σχέση με το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη τόσο από τα κράτη μέλη όσο και από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης όταν έρχονται αντιμέτωπα με ενδεχόμενη παραβίαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.

²⁹ Βλ. *Cras St./Erbeznik A.*, ό.π. σελ. 31, *Sakowicz A.*, The right to silence in the EU Directive 2016/343 on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence from the perspective of polish criminal proceedings, σε RECL, τομ. 41, τεύχ. 2, 2020, σελ. 64.

³⁰ ΕΔΔΑ, *Condron κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 2.5.2000 (Application no. 35718/97) σκ. 56.

³¹ Βλ. αντί πολλών ΕΔΔΑ, *Allan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 5.11.2002 (Application no. 48539/99).

IV. Ουσιαστικό περιεχόμενο των εξεταζόμενων δικαιωμάτων

1. Το δικαίωμα σιωπής

Το δικαίωμα σιωπής κατοχυρώνεται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 7 της Οδηγίας 2016/343 στην οποία αναφέρεται ότι *«οι ύποπτοι και οι κατηγορούμενοι έχουν το δικαίωμα να παραμείνουν σιωπηλοί σε ό,τι αφορά την αξιόποινη πράξη για την οποία είναι ύποπτοι ή κατηγορούνται»*. Στην αιτιολογική σκέψη 24 αναγνωρίζεται ότι το εν λόγω δικαίωμα απορρέει από το τεκμήριο αθωότητας και χρησιμεύει στην προστασία του ατόμου από την αυτοενοχοποίηση. Συνιστά, επομένως, ένα από τα σημαντικότερα μέσα προστασίας του υπόπτου ή κατηγορουμένου στην ποινική διαδικασία υπό την έννοια ότι δεν μπορεί να υποχρεωθεί να παράσχει πληροφορίες οι οποίες θα το θέσουν σε δυσμενή θέση απέναντι στη διωκτική αρχή ή θα καταλήξουν στην κατάφαση της ενοχής του για την τέλεση αξιόποινης πράξης. Μάλιστα, η άσκηση του δικαιώματος σιωπής, όπως και του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση, απαγορεύεται να χρησιμοποιηθεί εναντίον του υπόπτου ή του κατηγορουμένου, ούτε και να θεωρηθεί ως απόδειξη της ενοχής του κατά τη ρητή επιταγή της παρ. 5 του άρθρου 7 της Οδηγίας.

Η άσκηση του δικαιώματος σιωπής υλοποιείται με την παθητική στάση του υποκειμένου της ποινικής διαδικασίας. Η άρνηση αυτή του υπόπτου ή κατηγορουμένου να μην απαντήσει σε οποιαδήποτε ερώτηση τίθεται από την αρμόδια κάθε φορά αρχή σχετικά με την τέλεση αξιόποινης πράξης δύναται να αποτελέσει ακόμη και την αποκλειστική υπερασπιστική γραμμή του, καθότι η προστατευτική ισχύς της Οδηγίας εκτείνεται σε όλα τα στάδια της ποινικής διαδικασίας. Αυτό σημαίνει ότι ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος μπορεί να αρνηθεί την οποιαδήποτε συνεισφορά που θα μπορούσε να αποδειχθεί καθοριστική για τη στήριξη δημόσιας κατηγορίας σε βάρος του³² ή την καταδίκη του ελλείψει έτερων αποδεικτικών στοιχείων.

Το δικαίωμα αυτό του υπόπτου ή κατηγορουμένου να παραμένει σιωπηλός και αδρανής στην ποινική διαδικασία μπορεί να θεωρηθεί ως έκφραση της

³² Βλ. *Caianiello M.*, Right to Remain Silent and not to Incriminate Oneself in the European Union System, 2020.

ελευθερίας βούλησης του προσώπου³³. Η ελευθερία αυτή αντικατοπτρίζεται όχι μόνο στη δυνατότητα άσκησης του δικαιώματος σιωπής κάθε αυτού, αλλά και στο βαθμό που αυτό θα ασκηθεί. Το ενδιαφερόμενο πρόσωπο φαίνεται να είναι ελεύθερο να επιλέξει πότε και σε ποιες ερωτήσεις θα παραμείνει σιωπηλό. Η Οδηγία δεν ορίζει φυσικά κάτι τέτοιο, ωστόσο, μπορεί να συναχθεί εύλογα ενόψει της χρησιμότητας του δικαιώματος σιωπής στη μη αυτοενοχοποίηση του υποκειμένου της ποινικής διαδικασίας.

2. Το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση

Η Οδηγία κατοχυρώνει το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση στην παράγραφο 2 του άρθρου 7. Εκ πρώτης όψεως το περιεχόμενο του δικαιώματος σιωπής και του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση φαίνεται να αλληλοεπικαλύπτεται. Ωστόσο, επί της ουσίας, το περιεχόμενο του δεύτερου είναι ευρύτερο και περιλαμβάνει όχι απλώς την παθητική στάση του υποκειμένου απέναντι στην ποινική διαδικασία που κινείται σε βάρος του, αλλά την άρνησή του να προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν εναντίον του. Αυτό μπορεί να συμβεί όταν, λόγου χάριν, ο ύποπτος καλείται να παράσχει εξηγήσεις στο πλαίσιο προκαταρκτικής εξέτασης προσκομίζοντας έγγραφα με ενοχοποιητικό για τον ίδιο περιεχόμενο. Ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος έχει τη δυνατότητα να απαντήσει στην κατηγορία που του προσάπτεται σχετικά με την τέλεση αξιόποινης πράξης, αλλά μπορεί να επιλέξει να μην καταθέσει ενοχοποιητικά για εκείνον στοιχεία. Αντίστοιχα, η διωκτική αρχή ή το δικαστήριο έχει την υποχρέωση να μην τον εξαναγκάσει να καταθέσει τέτοιου είδους στοιχεία και να σεβαστεί το κατοχυρωμένο δικαίωμα του.

Το ανωτέρω γίνεται ακόμη πιο σαφές σε συνδυασμό με τη διάταξη του άρθρου 6 της Οδηγίας σχετικά με το βάρος απόδειξης. Σύμφωνα με την παράγραφο 1 του άρθρου αυτού *«η εισαγγελική αρχή φέρει το βάρος απόδειξης της ενοχής των υπόπτων και των κατηγορουμένων»*. Από τη διάταξη αυτή μπορούν να εξαχθούν δύο βασικά συμπεράσματα. Πρώτον, αντικείμενο απόδειξης στην ποινική διαδικασία είναι η ενοχή του κατηγορουμένου και όχι η αθωότητά του, αφού αυτός καθ' όσον

³³ Βλ. Sakowicz A., ό.π., σελ. 59-60.

χρόνο διαρκεί η ποινική διαδικασία και μέχρι την έκδοση αμετάκλητης απόφασης τεκμαίρεται αθώως. Δεύτερον, είναι η εισαγγελική αρχή εκείνη που οφείλει να αποδείξει την ενοχή και όχι ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος την αθωότητά του. Μάλιστα, κατά το δεύτερο εδάφιο της ίδιας παραγράφου το δικαστήριο οφείλει να αναζητά τόσο ενοχοποιητικά όσο και απαλλακτικά στοιχεία. Σύμφωνα δε, με την παράγραφο 2, η ύπαρξη αμφιβολίας σχετικά με την ενοχή ή αθωότητα του υπόπτου ή κατηγορουμένου θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη προς όφελός του και όχι εις βάρος του (*in dubio pro reo*).

Αξίζει να επισημανθεί ότι η Επιτροπή είχε αρχικώς προτείνει την αντιστροφή του βάρους απόδειξης με τη χρήση πραγματικών ή νομικών τεκμηρίων, τα οποία πάντως θα ήταν μαχητά³⁴. Η ανατροπή των τεκμηρίων θα απαιτούσε την προσκόμιση εκ μέρους της υπεράσπισης αποδεικτικών στοιχείων τα οποία θα δημιουργούσαν εύλογη αμφιβολία ως προς την ενοχή του υπόπτου ή του κατηγορουμένου. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο αντιτάχθηκε³⁵ στην πρόταση αυτή προβάλλοντας τον κίνδυνο κατάχρησης τέτοιου είδους τεκμηρίων και κατόρθωσε την απαλοιφή της από το τελικό κείμενο της Οδηγίας. Η δυνατότητα, όμως χρήσης πραγματικών ή νομικών τεκμηρίων διασώθηκε στην αιτιολογική σκέψη 22 του Προοιμίου, σύμφωνα με την οποία «τα τεκμήρια αυτά θα πρέπει να περιορίζονται σε λογικά όρια με συνεκτίμηση της σοβαρότητας του διακυβεύματος και διαφύλαξη των δικαιωμάτων της υπεράσπισης»³⁶, ενώ θα πρέπει να τηρείται η αρχή της αναλογικότητας και να έχουν μαχητό χαρακτήρα. Σε αντίθετη περίπτωση η αντιστροφή του βάρους απόδειξης παραβιάζει το τεκμήριο αθωότητας^{37, 38}.

³⁴ Άρθρ. 5 παρ. 2 της Πρότασης της Επιτροπής, COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013.

³⁵ Αντίθετα, το Συμβούλιο είχε ταχθεί υπέρ της αντιστροφής του βάρους απόδειξης με τη χρήση τεκμηρίων, αποδέχθηκε όμως την αναφορά τους μόνο στο προοίμιο της Οδηγίας καθώς η χρήση τεκμηρίων δεν αποτελεί πραγματική εξαίρεση από τον γενικό κανόνα που ρυθμίζει το βάρος απόδειξης, ενώ η δυνατότητα χρήσης τους είχε ήδη αναγνωρισθεί από τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Βλ. *Cras St./Erbeznic A.*, ό.π. σελ. 31.

³⁶ Η διάταξη αυτή αντικατοπτρίζει τη θέση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Salabiaku κατά Γαλλίας*, απόφαση της 7.10.1988 (Application no. 10519/83).

³⁷ Αντίστοιχα, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει, στις υποθέσεις *John Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου* και *Telfner κατά Αυστρίας*, ότι το δικαστήριο δεν πρέπει να εκκινεί με την προκατειλημμένη εντύπωση ότι ο κατηγορούμενος είναι ένοχος μετακυλίνοντας με αυτόν τον τρόπο το βάρος απόδειξης στον κατηγορούμενο, όταν μάλιστα τα συλλεχθέντα αποδεικτικά στοιχεία δεν επαρκούν για να στηρίξουν την κατηγορία. Σε αυτή την περίπτωση υπάρχει παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας.

³⁸ Βλ. *Mitsilegas V.*, ό.π., σελ. 279-280, *Lamberigts S.*, 'The Presumption of Innocence (and the Right to be Present on Trial) Directive', σε European Law Blog, 3.5.2016.

3. Διάκριση των δύο δικαιωμάτων

Στο σημείο αυτό καθίσταται αναγκαία η επισήμανση της διάκρισης των δύο δικαιωμάτων. Η θέση του ενωσιακού νομοθέτη απέναντι στη διάκριση είναι σαφής ήδη με την τοποθέτηση τους σε δύο ξεχωριστές παραγράφους στο άρθρο 7 της Οδηγίας. Αφενός το δικαίωμα του υπόπτου ή κατηγορουμένου να παραμένει σιωπηλός αποκλείει καταρχήν την επιβάρυνση της θέσεώς του, δεδομένης της απαγόρευσης της αξιοποίησης της σιωπής εις βάρος του, αφετέρου δε η παθητική αυτή στάση του στερεί τη δυνατότητα να αποδείξει την αθωότητα του. Αντίθετα, με την άσκηση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση ένα πρόσωπο έχει τη δυνατότητα να προσκομίσει από τα αποδεικτικά στοιχεία τα οποία ενδεχομένως έχει στη διάθεσή του, μόνο εκείνα που κατατείνουν στην απαλλαγή του. Στην πράξη η διάκριση αυτή μπορεί να αποδειχθεί δυσχερής, όπως λόγου χάριν όταν ο ύποπτος σιωπά απέναντι στο αίτημα προανακριτικού οργάνου για την προσκόμιση ενός ενοχοποιητικού εγγράφου. Κρίσιμο, όμως, παραμένει το γεγονός ότι, μέσω της άσκησης των δικαιωμάτων αυτών, ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος δεν μπορεί να υποχρεωθεί να συνδράμει στη συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων για τη διερεύνηση της υπόθεσης, έργο το οποίο ανήκει στα καθήκοντα του εισαγγελέα ή του δικαστηρίου, αναλόγως του σταδίου της υπόθεσης.³⁹

Στον αντίποδα του ανωτέρω διαχωρισμού βρίσκεται η νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο φέρεται να κατατείνει στην ενοποίηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Ενδεικτικά, στην υπόθεση *Telfner κατά Αυστρίας*⁴⁰, ο προσφεύγων είχε καταδικαστεί από τα αυστριακά δικαστήρια για την τέλεση σωματικής βλάβης ως αποτέλεσμα τροχαίου ατυχήματος. Στις ερωτήσεις των αστυνομικών οργάνων κατά την σχετική έρευνα, αλλά και ενώπιον του δικάζοντος δικαστηρίου ο κατηγορούμενος απάντησε ότι ήταν αθώος και ότι δεν οδηγούσε αυτός το αυτοκίνητο που προκάλεσε το ατύχημα, αρνούμενος να απαντήσει οτιδήποτε άλλο ή να προσκομίσει σχετικά αποδεικτικά στοιχεία. Το αυστριακό δικαστήριο θεμελίωσε την καταδικαστική του κρίση στην έκθεση των αστυνομικών οργάνων και στην αδυναμία/αδιαφορία του κατηγορουμένου να αποδείξει την αθωότητά του,

³⁹ *Caianiello M.*, ό.π.

⁴⁰ ΕΔΔΑ, *Telfner κατά Αυστρίας*, απόφαση της 20.3.2001 (Application no. 33501/96).

επισημαίνοντας ότι ενώ δόθηκε η ευκαιρία στον κατηγορούμενο να ανατρέψει την κατηγορία εκείνος δεν προσκόμισε κανένα αποδεικτικό στοιχείο. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας του άρθρ. 6 παρ. 2 ΕΣΔΑ λόγω ανεπίτρεπτης μεταστροφής του βάρους απόδειξης στον κατηγορούμενο ο οποίος άσκησε το δικαίωμα σιωπής. Από τα πραγματικά περιστατικά της ως άνω υπόθεσης θα μπορούσε να συναχθεί ότι ο κατηγορούμενος άσκησε τόσο το δικαίωμα σιωπής όσο και το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση, ωστόσο το ΕΔΔΑ στην απόφασή του αναφέρεται μόνο στο πρώτο, υποδηλώνοντας ενότητα των παρεχόμενων δικαιωμάτων.⁴¹

4. Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων μέσα από την Οδηγία 2016/343

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η Οδηγία 2016/343 ενισχύει σε σημαντικό βαθμό την προστασία των υπόπτων και κατηγορουμένων σε σχέση με τα υπερασπιστικά τους δικαιώματα. Προβλέπει, ωστόσο, περιορισμούς στην άσκηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης οι οποίοι αφορούν κυρίως τη συλλογή αποδεικτικού υλικού εκ μέρους των αρχών και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

4.1 Οι ερωτήσεις ταυτοποίησης

Σύμφωνα με την αιτιολογική σκέψη 26 του Προοιμίου, τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης εφαρμόζονται σε ό,τι αφορά την αξιόποινη πράξη για την τέλεση της οποίας ένα πρόσωπο θεωρείται ύποπτο ή κατηγορείται και όχι σε άλλα θέματα⁴², όπως όσα σχετίζονται με την ταυτοποίηση του υπόπτου ή κατηγορουμένου. Ρητά εξαιρείται από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας η άσκηση του δικαιώματος σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης όταν υποβάλλονται ερωτήσεις οι οποίες αποσκοπούν στην ταυτοποίηση του υπόπτου ή κατηγορουμένου. Με την προσθήκη αυτή περιορίζονται τα εν λόγω δικαιώματα του υπόπτου ή κατηγορουμένου ο οποίος μπορεί να υποχρεωθεί να απαντήσει.

⁴¹ Βλ. Τσόλκα Ό., Το δικαίωμα στην μη αυτοενοχοποίηση και το τεκμήριο αθωότητας – Ζητήματα εφαρμογής τους υπό το πρίσμα του ΕΔΔΑ, σε ΠοινΧρον 2004, σελ. 99.

⁴² Ο όρος «θέματα» εμφανίζεται στην ελληνική απόδοση της Οδηγίας. Αντίθετα, τόσο στην αγγλική («questions») όσο και στη γαλλική («questions») εκδοχή αναφέρεται ο όρος «ερωτήσεις». Το γεγονός αυτό καθιστά τον όρο στην ελληνική μετάφραση πιο ευρύ από την βούληση του ενωσιακού νομοθέτη και κρίνεται μάλλον ατυχής.

Εκ πρώτης όψεως ο περιορισμός αυτός δεν φαίνεται δυσανάλογος προς τον επιδιωκόμενο σκοπό ο οποίος είναι το δημόσιον συμφέρον της Πολιτείας στην ορθή απονομή της δικαιοσύνης με την κίνηση ποινικής δίωξης κατά συγκεκριμένου προσώπου. Η δήλωση των στοιχείων ταυτότητας του υπόπτου ή κατηγορουμένου ενώπιον των αρμοδίων αρχών δεν αποτελεί καταρχήν αυτοενοχοποιητική δήλωση. Ωστόσο, η μη κάλυψη των πληροφοριών ταυτότητας του υπόπτου ή κατηγορουμένου από το δικαίωμα στην μη αυτοενοχοποίηση έχει επικριθεί από τη θεωρία⁴³. Συγκεκριμένα, γίνεται διάκριση ανάμεσα στις ερωτήσεις ταυτοποίησης οι απαντήσεις των οποίων θα είχαν αρνητικό αντίκτυπο για τον ύποπτο ή κατηγορούμενο και σε όσες δεν θα επιβάρυναν τη θέση του στην ποινική διαδικασία. Υποστηρίζεται ότι όταν οι πληροφορίες ταυτότητας τις οποίες καλείται να παράσχει ένα πρόσωπο οδηγούν στην αυτοεπιβάρυνσή του, οι σχετικές ερωτήσεις θα έπρεπε να καλύπτονται από το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση. Αντίθετα, όταν οι ερωτήσεις ταυτοποίησης τίθενται με σκοπό τη διακρίβωση ότι η κατηγορία θα αποδοθεί στο σωστό πρόσωπο τότε βρίσκονται εκτός του προστατευτικού πλαισίου.

Προβληματική θα μπορούσε να θεωρηθεί η πρόβλεψη της οδηγίας στην περίπτωση των καταζητούμενων προσώπων⁴⁴ ή σε περίπτωση αυτόφωρου αδικήματος, κατά την οποία ο επ' αυτοφώρω συλληφθείς ερωτάται για την εξακρίβωση της ταυτότητάς του από τα αστυνομικά όργανα. Η παροχή των στοιχείων ταυτότητας εν προκειμένω αποτελεί σαφώς ενοχοποιητική δήλωση στην οποία υποχρεούται, σύμφωνα με την Οδηγία, να προβεί. Μάλιστα, στην πρώτη περίπτωση η δήλωση της ταυτότητας του καταζητούμενου είναι και η μόνη ενδεχομένως που θα συνδέσει το συγκεκριμένο πρόσωπο με την αξιόποινη πράξη για την οποία καταζητείται και φαίνεται παράδοξο το πρόσωπο αυτό να μην έχει τη δυνατότητα να σιωπήσει.

Η αναφορά στις ερωτήσεις ταυτοποίησης είναι ενδεικτική και έχει σκοπό να οριοθετήσει το αντικειμενικό πεδίο εφαρμογής των δικαιωμάτων μόνο στα θέματα που αφορούν την τέλεση αξιόποινης πράξης, τα πραγματικά περιστατικά που

⁴³ Βλ. Τσόλκα Ο., Η αρχή «Nemo tenetur se ipsum prodere/accusare» στην ποινική δίκη, σε ΠοινΧρον, Μελέτες, Νο. 6, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σελ. 144-150.

⁴⁴ Sakowicz A., ό.π., σελ. 62-63.

στοιχειοθετούν το διερευνώμενο ποινικό αδίκημα. Άλλα ζητήματα, όπως είναι για παράδειγμα οι ερωτήσεις σχετικά με το ποινικό μητρώο του κατηγορουμένου, δεν εξετάζονται στην οδηγία και μπορεί να εξειδικευθούν μέσα από τη διαμόρφωση της νομολογίας του ΔΕΕ. Συνάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ότι οποιαδήποτε ερώτηση δεν σχετίζεται με την αξιόποινη πράξη δεν εμπίπτει στην προστασία που παρέχεται με την Οδηγία και ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος δεν έχει τη δυνατότητα να επικαλεστεί τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, ενώ μπορεί να υποχρεωθεί να απαντήσει ή ακόμη και να προσκομίσει σχετικά στοιχεία.

4.2 Η άσκηση εξουσιών νόμιμου καταναγκασμού

Ένας ακόμη περιορισμός στην άσκηση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση τίθεται στο άρθρ. 7 παρ. 3 της Οδηγίας κατά το οποίο η άσκηση εξουσιών νόμιμου καταναγκασμού για τη συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων που υπάρχουν ανεξάρτητα από τη βούληση του υπόπτου ή κατηγορουμένου δεν αντιτίθεται στην αρχή της μη αυτοενοχοποίησης. Περαιτέρω, στην αιτιολογική σκέψη 29 του Προοιμίου της Οδηγίας παρατίθενται παραδείγματα τέτοιου είδους αποδεικτικών στοιχείων, όπως είναι «*το υλικό που αποκτάται δυνάμει εντάλματος, το υλικό για το οποίο υπάρχει νομική υποχρέωση διατήρησης και προσκόμισης εφόσον ζητηθεί, τα δείγματα αναπνοής, αίματος και ούρων και οι ιστοί ανθρώπινου σώματος για την ανάλυση DNA*». Η πρόβλεψη αυτή αποτελεί ουσιαστικά νομοθετική αποτύπωση της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ⁴⁵, η οποία λαμβάνεται υπόψη για τη διαπίστωση παραβίασης των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης όπως ορίζεται στην αιτιολ. σκ. 27 του Προοιμίου.

Η πρόταση της Επιτροπής⁴⁶ δεν αντιμετώπιζε την άσκηση νόμιμου καταναγκασμού ως εξαίρεση από τον κανόνα στη μη αυτοενοχοποίηση, αντίθετα αναγνώριζε τη δυνατότητα αυτή και προέβλεπε απλώς ότι θα έπρεπε να είναι περιορισμένη. Προς το σκοπό διαπίστωσης της παραβίασης του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση θα έπρεπε να συνεκτιμώνται τα εξής κριτήρια: α) η φύση και ο βαθμός του καταναγκασμού για τη διεξαγωγή αποδείξεων, β) το βάρος του δημοσίου

⁴⁵ Βλ. ΕΔΔΑ, *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91), σκ. 69.

⁴⁶ Σκ. 17 της Πρότασης της Επιτροπής COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013.

συμφέροντος κατά την έρευνα και την επιβολή ποινής για κάθε συγκεκριμένο αδίκημα, γ) η ύπαρξη σχετικών δικονομικών εγγυήσεων, δ) η χρήση του υλικού που αποκτήθηκε μέσω του καταναγκασμού. Σε κάθε περίπτωση ο καταναγκασμός δεν θα έπρεπε να οδηγεί στον εκμηδενισμό της ουσίας των δικαιωμάτων ακόμη και εις βάρος λόγων ασφάλειας και δημόσιας τάξης.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο άσκησε έντονη κριτική κατά της ανωτέρω πρότασης της Επιτροπής και ζήτησε τη διαγραφή της από την υπό έκδοση οδηγία. Υποστήριξε ότι μια τέτοια πρόβλεψη ερχόταν σε αντίθεση με το άρθρο 3 ΕΣΔΑ σχετικά με την απαγόρευση των βασανιστηρίων. Το Συμβούλιο, σε συμφωνία με τη θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, πρότεινε την προσθήκη ειδικής αναφοράς στη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, βάσει της οποίας θα έπρεπε να ερμηνεύεται ενδεχόμενη παραβίαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.

Το άρθρο 7 παρ. 3 της Οδηγίας, όπως τελικά διαμορφώθηκε, δεν παρέχει αρκετή σαφήνεια στον εφαρμοστή του δικαίου δεδομένου του έντονου βαθμού περιορισμού των δικαιωμάτων του υπόπτου ή κατηγορουμένου και των διαφορών που υφίστανται στα συστήματα των κρατών μελών σχετικά με το εύρος των εξουσιών νόμιμου καταναγκασμού⁴⁷. Ελλείψει σχετικής νομολογίας του ΔΕΕ, απαραίτητη για την κατανόηση της ρύθμισης αυτής κρίνεται η προσφυγή στη νομολογία του ΕΔΔΑ το οποίο έχει κρίνει κατά περίπτωση το σύννομο ή μη του καταναγκασμού.

Στην υπόθεση *Saunders* κατά *Ηνωμένου Βασιλείου*⁴⁸ το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση ως πτυχής του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Στην υπό κρίση υπόθεση ο προσφεύγων προέβαλε τον ισχυρισμό ότι η αξιοποίηση ως καίριων αποδεικτικών στοιχείων στην ποινική διαδικασία των καταθέσεων που έδωσε κατόπιν καταναγκασμού⁴⁹ ενώπιον των επιθεωρητών του Υπουργείου Εμπορίου και Βιομηχανίας («*Department of Trade and Industry*») συνιστούσε παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο

⁴⁷ Βλ. *Lamberigts S.*, *The Directive on the Presumption of Innocence: A Missed Opportunity for Legal Persons?*, σε *Eucrim*, τεύχ. 1, 2016, σελ. 37.

⁴⁸ ΕΔΔΑ, *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91), σκ. 60-81.

⁴⁹ Ο καταναγκασμός συνίστατο στην απειλή επιβολής προστίμου ή ακόμη και φυλάκισης αν ο εξεταζόμενος δεν απαντούσε στις ερωτήσεις των επιθεωρητών.

έκρινε ότι το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση δεν περιλαμβάνει μόνο την παραδοχή ενοχής ή δηλώσεις ευθέως αυτοενοχοποιητικές. Μία κατάθεση που λαμβάνεται με εξαναγκαστικά μέσα, ακόμη και αν δεν εμφανίζεται κάθε αυτή ενοχοποιητική -όπως πληροφορίες σχετικά με πραγματικά περιστατικά- μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε ποινική διαδικασία ως αποδεικτικό στοιχείο για την υποστήριξη της κατηγορίας ή για να υπονομεύσει την αξιοπιστία του κατηγορουμένου. Σημασία έχει εν προκειμένω η συγκεκριμένη αξιοποίηση, η βαρύτητα της κατάθεσης αυτής στην ποινική διαδικασία, ειδικά όταν η αξιοπιστία του κατηγορουμένου κρίνεται από σώμα ενόρκων. Ακόμη, το Δικαστήριο έκρινε ότι η πολυπλοκότητα μιας υπόθεσης και το δημόσιο συμφέρον δεν επαρκούν για να δικαιολογήσουν τη χρήση εξωδικαστικών καταθέσεων που έχουν ληφθεί με εξαναγκαστικά μέσα για την κατάφαση της ενοχής ενός κατηγορουμένου.

Στην σκέψη 69 της εν λόγω απόφασης, η οποία αναπαράγεται στην αιτιολ. σκέψη 29 του Προοιμίου της Οδηγίας 2016/343, το Δικαστήριο προχώρησε σε διάκριση των αποδεικτικών στοιχείων τα οποία μπορούν νόμιμα να αποκτηθούν με μέσα δικονομικού καταναγκασμού και να χρησιμοποιηθούν εις βάρος του κατηγορουμένου. Ο κανόνας του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση ορίζει ότι η διωκτική αρχή απαγορεύεται να χρησιμοποιήσει αποδεικτικά μέσα που αποτελούν προϊόν εξαναγκασμού του κατηγορουμένου παρά τη θέλησή του για να στηρίξει τη σε βάρος του κατηγορία. Η βούληση του θιγόμενου προσώπου διαλαμβάνει καθοριστική σημασία. Έτσι, το ΕΔΔΑ καταλήγει στη διατύπωση ότι το αποδεικτικό υλικό που υπάρχει ανεξάρτητα από τη βούληση του κατηγορουμένου μπορεί να συγκεντρώνεται με μεθόδους νόμιμου καταναγκασμού χωρίς να θίγεται το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση. Τέτοιο υλικό αποτελούν τα έγγραφα που αποκτώνται κατόπιν εντάλματος, η λήψη αίματος, ούρων, ιστού ανθρώπινου σώματος για την πραγματοποίηση εξέτασης DNA, καθώς τα ανωτέρω είναι αυθύπαρκτα και δεν εξαρτώνται από τη βούληση ενός προσώπου.

Αντίστοιχα, στην υπόθεση J.B. κατά Ελβετίας⁵⁰, ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η επιβολή υψηλού προστίμου σε διοικητική διαδικασία κατά την οποία αρνήθηκε να

⁵⁰ ΕΔΔΑ, J.B. κατά Ελβετίας, απόφαση της 3.5.2001 (Application no. 31827/96), σκ. 42-71.

προσκομίσει αυτοεπιβαρυντικά έγγραφα συνιστούσε παραβίαση του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η διαδικασία αυτή αποτελούσε διοικητική διαδικασία ποινικού χαρακτήρα, εφαρμόζοντας τα κριτήρια Engel, και κατά συνέπεια ο εξεταζόμενος απολάμβανε του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Ο ισχυρισμός της Κυβέρνησης της Ελβετίας ότι το περιεχόμενο των εγγράφων που ζητήθηκαν ήταν ήδη γνωστό στις αρχές και κατ' επέκταση η απαίτησή τους δεν αποτελούσε εξαναγκασμό του εξεταζόμενου σε αυτοεπιβάρυνση δεν θεωρήθηκε βάσιμος, δεδομένης της επιμονής των αρχών στη συγκέντρωση των εγγράφων αυτών. Το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι το αποδεικτικό υλικό δεν είχε εν προκειμένω ύπαρξη ανεξάρτητη από τη βούληση του εξεταζόμενου προσώπου και κατά συνέπεια δεν μπορούσε να αποσπαστεί με εξαναγκαστικά μέσα, όπως η επιβολή υψηλού προστίμου, αντίθετα προς τη βούληση του εξεταζόμενου. Διαπιστώθηκε έτσι παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, στον πυρήνα του οποίου εντοπίζεται το δικαίωμα σε μη αυτοενοχοποίηση. Πρέπει να υπομνησθεί ότι, σε αντίθεση με την υπόθεση Saunders, τα εδώ προσκομιζόμενα έγγραφα προϋπήρχαν του διοικητικού ελέγχου, ενώ στην υπόθεση Saunders τα επίμαχα έγγραφα προέκυψαν ακριβώς λόγω του εξαναγκασμού του προσφεύγοντος σε κατάθεση. Κάτι αντίστοιχο, παρατηρείται και στην υπόθεση Funke κατά Γαλλίας⁵¹.

Αντίθετα, στην υπόθεση Allen κατά Ηνωμένου Βασιλείου⁵², το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν είναι δυνατόν κάθε καταναγκασμός σε παροχή στοιχείων να οδηγεί σε παραβίαση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Συγκεκριμένα, διατύπωσε την άποψη ότι δεν απαγορεύεται κάθε αυτή η άσκηση καταναγκασμού για την υποβολή δήλωσης οικονομικών στοιχείων ενός προσώπου ή μιας εταιρείας με σκοπό τη φορολόγησή τους. Στην παρούσα υπόθεση η ψευδής υποβολή δήλωσης περιουσιακών στοιχείων δεν χρησιμοποιήθηκε εναντίον του προσφεύγοντος στην ποινική διαδικασία, αλλά στοιχειοθετούσε κάθε αυτό το ποινικό αδίκημα. Η προστασία του δικαιώματος σε μη αυτοενοχοποίηση δεν μπορεί να φτάνει στο σημείο να παρέχει γενική ασυλία σε πράξεις παραπλάνησης των αρμόδιων για τον φορολογικό έλεγχο αρχών.

⁵¹ ΕΔΔΑ, *Funke κατά Γαλλίας*, απόφαση της 25.2.1993 (Application no. 10828/84).

⁵² ΕΔΔΑ, *Allen κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 10.9.2002 (Application no. 76574/01).

Από την ανωτέρω επισκόπηση της νομολογίας του ΕΔΔΑ καθίσταται εμφανής η δυσκολία διαπίστωσης των κριτηρίων σύμφωνα με τα οποία ένα αποδεικτικό στοιχείο δύναται να εκφύγει της προστασίας από τη μη αυτοενοχοποίηση. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει κατά περίπτωση τα ζητήματα που επιτρέπουν την εξαίρεση από τον κανόνα, χωρίς να καταλήγει σε μια συνολική διατύπωση που θα εφαρμόζεται σε κάθε επιμέρους περίπτωση. Παρέχεται βέβαια το κριτήριο της εξάρτησης του αποδεικτικού υλικού από τη βούληση του κατηγορουμένου και βάσει της ερμηνείας αυτής της εξάρτησης από το Δικαστήριο είναι δυνατόν να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στις προφορικές δηλώσεις του κατηγορουμένου και το υπόλοιπο αποδεικτικό υλικό στο οποίο περιλαμβάνονται και τα έγγραφα.

Καταρχήν, οι προφορικές δηλώσεις του υπόπτου ή κατηγορουμένου καθόσον εξαρτώνται από τη βούλησή του θα εμπίπτουν κάθε φορά στο προστατευτικό πλαίσιο της Οδηγίας 2016/343 ώστε να απαγορεύεται η απόσπασή τους με εξαναγκαστικά μέσα. Από την άλλη, οι υπόλοιπες μορφές αποδεικτικού υλικού, όπως είναι η προσκόμιση εγγράφων ή η διενέργεια ιατρικών πράξεων, η συγκέντρωση των οποίων μπορεί να απαιτεί τη συνεργασία του υπόπτου ή κατηγορουμένου, δεν είναι σαφές τότε ακριβώς καλύπτονται από το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση.

Στη θεωρία έχουν υποστηριχθεί διάφορα κριτήρια βάσει των οποίων θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια ενιαία θεωρία, μεταξύ των οποίων βρίσκεται και το κριτήριο της ενεργούς συνεργασίας του υπόπτου (*«means-based criterion»*). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η οποία λαμβάνει υπόψη κυρίως το σκεπτικό των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Funke κατά Γαλλίας* και *J.B. κατά Ελβετίας*, όταν η ενεργής συνεργασία του υπόπτου είναι απαραίτητη για τη συλλογή του αποδεικτικού υλικού τότε καλύπτεται από τον κανόνα της μη αυτοενοχοποίησης. Περαιτέρω έχει υποστηριχθεί ότι καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν η φύση του αποδεικτικού υλικού, η χρήση του αποδεικτικού υλικού κατά την ποινική διαδικασία και ο βαθμός περιορισμού της πνευματικής ελευθερίας του υπόπτου.⁵³

⁵³ *Pivaty A. et al.*, Opening Pandora's box: The right to silence in police interrogations and the Directive 2016/343/EU, σε NJECL, τομ. 12, τεύχ. 3, 2021, σελ. 338-339.

Εξαιτίας αυτής της ασάφειας και ελλείπει σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης ελλοχεύει ο κίνδυνος ευρείας ερμηνείας της διάταξης του άρθρ. 7 παρ. 3 της Οδηγίας κατά την εφαρμογή της από τα κράτη μέλη και κατ' επέκταση αδικαιολόγητου περιορισμού του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Η μάλλον ενδεικτική απαρίθμηση⁵⁴ στην αιτιολ. σκέψη 29 του Προοιμίου του αποδεικτικού υλικού που εκφεύγει του προστατευτικού πλαισίου της Οδηγίας εντείνει τον κίνδυνο αυτό. Αντίθετα προς το τελικό κείμενο, η Επιτροπή Νομικών Θεμάτων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου⁵⁵ κατά το στάδιο των διαπραγματεύσεων είχε ήδη εντοπίσει τα προβλήματα που θα προκαλούσε η ασάφεια αυτή και είχε προτείνει την περιοριστική απαρίθμηση του αποδεικτικού υλικού με την αιτιολογία ότι ο περιορισμός του τεκμηρίου αθωότητας θα πρέπει να εφαρμόζεται μόνο σε σαφώς οριοθετημένες περιπτώσεις, καθώς η νομική σαφήνεια αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο ποινικό δίκαιο. Η πρόταση αυτή προέβλεπε, ακόμη, αυστηρές διαδικαστικές προϋποθέσεις για το επιτρεπτό της διενέργειας πράξεων δικονομικού καταναγκασμού παρά την αντίθετη βούληση του υπόπτου ή κατηγορουμένου⁵⁶. Ενόψει των ανωτέρω, η νομοθετική παρέμβαση για τον προσδιορισμό του ενοχοποιητικού αποδεικτικού υλικού που επιτρέπεται να συγκεντρώνεται αντίθετα προς τη βούληση του υπόπτου ή κατηγορουμένου κρίνεται θεμιτή λύση στο ανακύπτον ζήτημα.

4.3 Αδικήματα ήσσονος σημασίας

Η παράγραφος 6 του άρθρου 7 της υπό εξέταση Οδηγίας περιλαμβάνει έναν ακόμη περιορισμό των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης όσον αφορά συγκεκριμένο τύπο αδικημάτων. Ειδικότερα, ορίζεται ότι τα κράτη μέλη μπορούν να αποφασίζουν ότι, σε περιπτώσεις αδικημάτων ήσσονος σημασίας, η σχετική διαδικασία ή ορισμένα στάδιά της μπορούν να διεξάγονται γραπτώς ή χωρίς ανάκριση του υπόπτου ή κατηγορουμένου από τις αρμόδιες αρχές σε σχέση με την εν λόγω αξιόποινη πράξη, εφόσον δεν θίγεται το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη. Σύμφωνα με

⁵⁴ Λόγω της υπό διαμόρφωση ακόμα νομολογίας του ΕΔΔΑ στο σχετικό ζήτημα.

⁵⁵ Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, έγγραφο υπ' αριθμ. A8-0133/2015, 20.4.2015, τροπ. 13 σελ. 44-45.

⁵⁶ Συγκεκριμένα, προέβλεπε ότι η διενέργεια των σχετικών πράξεων δικονομικού καταναγκασμού θα έπρεπε να πραγματοποιείται κατά τις σαφείς οδηγίες του δικαστηρίου και με την ρητή συγκατάθεση της κατηγορούσας αρχής η οποία θα παρεχόταν γραπτώς.

την αιτιολογική σκέψη 30 του Προοιμίου, τέτοιου είδους αδικήματα μπορούν να θεωρηθούν οι ήσσονος σημασίας παραβάσεις του κώδικα οδικής κυκλοφορίας.

Η πρόβλεψη αυτή, κατά την οποία τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης παραμερίζονται λόγω της μικρής απαξίας του διερευνώμενου αδικήματος, δεν περιλαμβανόταν στην πρόταση της Επιτροπής, αλλά φαίνεται να προέκυψε κατόπιν συμβιβασμού μεταξύ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ σε σχέση με το ζήτημα του βάρους απόδειξης. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η Επιτροπή είχε προτείνει την δυνατότητα μετακύλισης του βάρους απόδειξης στην υπεράσπιση, αλλά κατόπιν σθεναρής αντίδρασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου η διάταξη δεν διατηρήθηκε. Ωστόσο, το Συμβούλιο⁵⁷, ενισχύοντας τη θέση της Επιτροπής, είχε διατυπώσει την άποψη ότι η μεταστροφή του βάρους απόδειξης θα έπρεπε να καθίσταται δυνατή σε περιπτώσεις αδικημάτων ήσσονος σημασίας, κυρίως στα αδικήματα του Κ.Ο.Κ. Ως παράδειγμα χρησιμοποίησε το αδίκημα που τελείται με όχημα το οποίο τεκμαίρεται ότι διέπραξε ο ιδιοκτήτης του. Στην περίπτωση αυτή ο κατηγορούμενος/ιδιοκτήτης του οχήματος δεν μπορεί να παραμείνει σιωπηλός απέναντι στην κατηγορία, αλλά καλείται να αποδείξει ότι δεν ήταν πράγματι εκείνος ο οδηγός προκειμένου να απαλλαχθεί. Την αντιστροφή του βάρους απόδειξης επέκτεινε και σε άλλου είδους αδικήματα, όπως τα οικονομικά αδικήματα και τα εγκλήματα που σχετίζονται με τα ναρκωτικά, ωστόσο αναφορά σε αυτά δεν γίνεται πλέον στην Οδηγία.

Παράλληλα, το Συμβούλιο υποστήριξε την προσθήκη στην Οδηγία της δυνατότητας χρήσης νομικών ή πραγματικών τεκμηρίων, η οποία δεν θα έπρεπε να εμποδίζεται από τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης εφόσον λαμβάνεται υπόψη η σημασία του διακυβεύματος, τηρούνται τα υπερασπιστικά δικαιώματα και τα τεκμήρια είναι μαχητά. Ειδικά για τα αδικήματα τα οποία δεν επιβαρύνουν το ποινικό μητρώο του κατηγορουμένου (όπως τα αδικήματα του Κ.Ο.Κ.) είχε προταθεί ο αμάχητος χαρακτήρας των τεκμηρίων, κάτι που ορθά δεν διατηρήθηκε. Φυσικά, το άρθρο 7 παρ. 6 δεν αναφέρει τη χρήση τεκμηρίων, ωστόσο

⁵⁷ Έγγραφο του Συμβουλίου 12196/14, 29.7.2014, τροπ. 15a, 15b, σελ. 16. Βλ. επίσης έγγραφα του Συμβουλίου 13304/14, 22.9.2014, τροπ. 15 σελ. 12 και 13538/14, 30.9.2014.

εξεταζόμενο σε συνδυασμό με την αιτιολ. σκέψη 30 και τις ανωτέρω προτάσεις του Συμβουλίου διαπιστώνεται ότι αυτή ήταν η πραγματική βούληση του νομοθέτη.

Κατά συνέπεια διαπιστώνεται ότι κατά τη διερεύνηση αδικημάτων ήσσονος βαρύτητας ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος δεν απολαύει στον ίδιο βαθμό των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης και παρουσιάζεται θεμιτή η εφαρμογή νομικών ή πραγματικών τεκμηρίων εις βάρος του, τα οποία καλείται να αντιπαρέλθει. Η ερμηνεία του όρου «αδικήματα ήσσονος σημασίας» επαφίεται στα κράτη μέλη τα οποία θα κρίνουν κατά το εθνικό τους δίκαιο.

5. Ένδικη προστασία από την παραβίαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης

Με το άρθρο 10 της Οδηγίας 2016/343 διασφαλίζεται το δικαίωμα αποτελεσματικής ένδικης προστασίας των υπόπτων και κατηγορουμένων σε περίπτωση παραβίασης των δικαιωμάτων που τους παρέχει η εν λόγω οδηγία. Στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπεται η υποχρέωση των κρατών μελών, υπό την επιφύλαξη των εθνικών κανόνων και συστημάτων για το παραδεκτό των αποδείξεων, να διασφαλίζουν την τήρηση των δικαιωμάτων της υπεράσπισης και του δίκαιου χαρακτήρα της δίκης κατά την εκτίμηση των καταθέσεων των υπόπτων και κατηγορουμένων ή των αποδεικτικών στοιχείων που έχουν ληφθεί κατά παράβαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.

Ο ενωσιακός νομοθέτης σε εφαρμογή της επιταγής του άρθρ. 47 ΧΘΔΕΕ σχετικά με τη δυνατότητα πραγματικής προσφυγής και της αρχής της αποτελεσματικότητας υποχρεώνει τα κράτη μέλη να προβλέπουν στο εθνικό τους δίκαιο επαρκή και αποτελεσματικά ένδικα μέσα κατά των παραβιάσεων των δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων. Στην αιτιολ. σκέψη 44 του Προοιμίου αποτυπώνεται η ερμηνεία του αποτελεσματικού μέσου ένδικης προστασίας υπό το ευρωπαϊκό δίκαιο, κατά την οποία αποτελεσματικό κρίνεται το ένδικο μέσο το οποίο είναι διαθέσιμο στο θιγόμενο πρόσωπο και έχει ως αποτέλεσμα την επαναφορά του υπόπτου ή κατηγορουμένου στη θέση που θα είχε αν δεν είχαν παραβιαστεί τα δικαιώματά του, στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό. Πέραν αυτής της γενικής διατύπωσης, στην οδηγία δεν περιλαμβάνεται η ειδικότερη

μορφή ή το ειδικότερο αποτέλεσμα των παρεχόμενων ενδίκων μέσων. Τα κράτη μέλη είναι ελεύθερα να καθορίσουν τα ζητήματα αυτά στο εσωτερικό τους δίκαιο.

Αρκετά μετριοπαθής διαφαίνεται η θέση του ενωσιακού νομοθέτη όσον αφορά στην αξιοποίηση των αποδεικτικών στοιχείων που έχουν συγκεντρωθεί κατά παραβίαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Καταρχήν τα αποδεικτικά αυτά στοιχεία όπως και οι καταθέσεις των υπόπτων και κατηγορουμένων είναι αποδεκτά αποδεικτικά μέσα και μπορούν να αξιολογηθούν από το δικαστήριο. Η Οδηγία προβλέπει απλώς ότι η αξιολόγησή τους δεν θα πρέπει να οδηγεί σε καταστρατήγηση των δικαιωμάτων υπεράσπισης και του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι εφόσον έχει παραβιαστεί το δικαίωμα σιωπής ή μη αυτοενοχοποίησης έχουν ήδη παραβιαστεί τα υπερασπιστικά δικαιώματα του κατηγορουμένου, ώστε η αξιοποίηση των εν λόγω αποδεικτικών στοιχείων να καθιστά τη διαδικασία άδικη. Ωστόσο, ο ενωσιακός νομοθέτης φαίνεται να αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στο δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας ως συνόλου, θεώρηση που απορρέει από τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ⁵⁸. Σύμφωνα με αυτή, το Δικαστήριο οφείλει να εξετάσει τον αντίκτυπο που είχε ο περιορισμός ή η παραβίαση ενός υπερασπιστικού δικαιώματος στην ποινική διαδικασία συνολικά, ώστε να καταλήξει σε κρίση περί του δίκαιου χαρακτήρα της.⁵⁹ Βέβαια η κρίση αυτή καταλήγει στο παράδοξο συμπέρασμα ότι η τήρηση άλλων διαδικαστικών εγγυήσεων αντισταθμίζει το βάρος της διαπιστωθείσας παραβίασης ενός υπερασπιστικού δικαιώματος και δεν κρίνεται θεμιτό να εφαρμόζεται με ευρύτητα.⁶⁰

⁵⁸ Βλ. ΕΔΔΑ, *Al-Khawaja και Tahery κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 15.12.2011 (Applications nos. 26766/05 and 22228/06), ΕΔΔΑ, *Schatschaschwili κατά Γερμανίας*, απόφαση της 15.12.2015 (Application no. 9154/10), ΕΔΔΑ, *Ibrahim κ.α. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 13.9.2016 (Applications nos. 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09).

⁵⁹ Στην υπόθεση *Ibrahim* το ΕΔΔΑ συνέταξε έναν κατάλογο μη περιοριστικά απαριθμούμενων κριτηρίων τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την αξιολόγηση του επηρεασμού της ποινικής διαδικασίας από την παραβίαση ενός υπερασπιστικού δικαιώματος. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται: α) το νομικό πλαίσιο σχετικά με το παραδεκτό των αποδείξεων και αν αυτό τηρήθηκε, β) η ύπαρξη δυνατότητας του προσφεύγοντος να αμφισβητήσει την εγκυρότητα των αποδεικτικών στοιχείων, γ) η ποιότητα των αποδεικτικών στοιχείων και οι συνθήκες υπό τις οποίες συγκεντρώθηκαν, λαμβανομένου υπόψη του βαθμού και της φύσεως τυχόν καταναγκασμού, δ) η αξιοποίηση των αποδεικτικών στοιχείων και συγκεκριμένα αν διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην καταδίκη, σε σχέση και με την αποδεικτική δύναμη των άλλων στοιχείων της διαδικασίας, ε) το βάρος του δημοσίου συμφέροντος κατά την έρευνα και την τιμώρηση του συγκεκριμένου αδικήματος.

⁶⁰ Βλ. αναλυτικά *Caianiello M.*, ό.π.

Περαιτέρω, στην αιτιολ. σκέψη 45 του Προοιμίου, περιλαμβάνεται παραπομπή στη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με τη χρησιμοποίηση καταθέσεων που έχουν ληφθεί κατόπιν βασανιστηρίων ή άλλης μορφής κακομεταχείρισης κατά παράβαση του άρθρ. 3 ΕΣΔΑ. Η αξιοποίηση αυτών ως αποδεικτικών στοιχείων καθιστά την ποινική διαδικασία εξολοκλήρου άδικη. Συνάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ότι μόνο όταν τα αποδεικτικά στοιχεία ή οι καταθέσεις έχουν συλλεχθεί κατόπιν βασανιστηρίων απαγορεύεται η αξιοποίησή τους στην ποινική δίκη.

Σημειωτέον ότι και αυτή η πρόβλεψη της Οδηγίας είχε αποτελέσει αντικείμενο έντονων διαπραγματεύσεων μεταξύ των ενωσιακών θεσμικών οργάνων. Στην αρχική της πρόταση η Επιτροπή είχε προτείνει τον αποκλεισμό της χρήσης αποδεικτικών στοιχείων που έχουν συλλεγεί κατά παράβαση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, εκτός από τις αυστηρά εξαιρετικές περιπτώσεις κατά τις οποίες η χρήση των εν λόγω αποδεικτικών στοιχείων δεν επρόκειτο να θίξει την εν γένει αμεροληψία της διαδικασίας.⁶¹ Η θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ήταν ακόμη πιο αυστηρή, καθώς υποστήριξε το απαράδεκτο των εν λόγω αποδεικτικών στοιχείων σε κάθε στάδιο της ποινικής διαδικασίας και την απομάκρυνσή τους από το φάκελο της δικογραφίας. Το Συμβούλιο, ωστόσο, αντιτάχθηκε σθεναρά στις ανωτέρω προτάσεις προβάλλοντας το επιχείρημα ότι η οδηγία θέτει ελάχιστους κανόνες στους οποίους πρέπει να συνεκτιμώνται οι διαφορές μεταξύ των νομικών συστημάτων και παραδόσεων των κρατών μελών κατά το άρθρο 82 παρ. 2 ΣΛΕΕ. Αρκετά κράτη μέλη διαθέτουν ποινικά συστήματα που επιτρέπουν την ελεύθερη αξιολόγηση των αποδείξεων και η οδηγία δεν θα έπρεπε να οδηγεί σε κατάργηση αυτών των συστημάτων.⁶²

Βεβαίως, η Οδηγία θέτει ελάχιστους κοινούς κανόνες με σκοπό τη διευκόλυνση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και της δικαστικής συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών και μια πιο αυστηρή ή απόλυτη διατύπωση θα μπορούσε να θέσει υπό διακινδύνευση το στόχο αυτό. Παρέχεται παράλληλα στα κράτη μέλη η δυνατότητα θέσπισης πιο αυστηρών κανόνων. Ωστόσο, δεν μπορεί να μην

⁶¹ Πρόταση της Επιτροπής COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013, σκ. 36 με παραπομπή στην απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Allan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*.

⁶² Βλ. *Cras St./Erbeznik A.*, ό.π. σελ. 33-34, *Pivaty A. et al.*, ό.π. σελ. 340-341.

παρατηρηθεί και εδώ ένας βαθμός αποδυνάμωσης των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, καθώς αποδεικτικά στοιχεία τα οποία έχουν συγκεντρωθεί κατά παραβίασή τους μπορούν να εισαχθούν στην ποινική δίκη.

Γ. Ειδικά ζητήματα εφαρμογής της Οδηγίας 2016/343

I. Η απαγόρευση αξιολόγησης της σιωπής του υπόπτου ή του κατηγορουμένου εις βάρος του

Η σημαντικότερη, ίσως, πρόβλεψη της Οδηγίας σε σχέση με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης εντοπίζεται στην παράγραφο 5 του άρθρου 7, κατά την οποία η άσκηση των εν λόγω δικαιωμάτων δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιείται εναντίον των υπόπτων ή κατηγορουμένων ούτε θεωρείται απόδειξη ότι έχουν διαπράξει την αξιόποινη πράξη. Η διάταξη αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία, καθώς, δίχως αυτή, μόνη η πρόβλεψη των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης θα απέβαινε αναποτελεσματική. Διασφαλίζεται με αυτόν τον τρόπο η πραγματική δυνατότητα του υπόπτου ή του κατηγορουμένου να παραμείνει σιωπηλός ή να μη συνδράμει ενεργά στη συλλογή αποδείξεων χωρίς το φόβο ότι η στάση του αυτή μπορεί να εκτιμηθεί αρνητικά από το δικαστήριο ή ακόμη και να οδηγήσει σε καταδικαστική απόφαση.

Αυτό ήταν και το σκεπτικό της Επιτροπής κατά την έκδοση της πρότασής της, σύμφωνα με την οποία «*οιαδήποτε συμπεράσματα που συνάγονται από το γεγονός ότι ο ύποπτος ή κατηγορούμενος κάνει χρήση των δικαιωμάτων αυτών θα πρέπει να αποκλείονται*»⁶³. Σε αντίθετη περίπτωση το δικαίωμα θα ήταν απλώς πλασματικό. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ενισχύοντας τη θέση αυτή πρότεινε ακόμη την προσθήκη αποκλειστικής διάταξης κατά την οποία η άσκηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης δεν θα πρέπει να αποτελούν το λόγο για την διατήρηση ή την επιβολή περιοριστικών μέτρων πριν την έκδοση απόφασης επί της ενοχής.⁶⁴

Από την άλλη, το Συμβούλιο αν και συμφώνησε σε γενικές γραμμές με την πρόταση των άλλων δύο θεσμικών οργάνων, πρότεινε την απαγόρευση αξιολόγησης της σιωπής του υπόπτου ή κατηγορουμένου ως *απόδειξης* της ενοχής του και όχι και

⁶³ Πρόταση της Επιτροπής COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013, αιτολ. σκ. 36.

⁶⁴ Έγγραφο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου A8-0133/2015, 20.4.2015, τροπ. άρθρ. 6 παρ. 2.

ως επιβεβαίωσης των πραγματικών περιστατικών, όπως αναφερόταν στην πρόταση της Επιτροπής. Η διαγραφή της δεύτερης φράσης φαίνεται να περιορίζει το πεδίο εφαρμογής της διάταξης, καθώς αντιμετωπίζει τη σιωπή ως αποδεικτικό μέσο. Αντίθετα, η πρόταση της Επιτροπής δύναται να ερμηνευθεί με μεγαλύτερη ευρύτητα, παρέχοντας μεγαλύτερο βαθμό προστασίας στον ύποπτο ή κατηγορούμενο, ο οποίος επιλέγει να παραμείνει σιωπηλός, ώστε η σιωπή του επί συγκεκριμένων πραγματικών περιστατικών να μην μπορεί να αξιοποιηθεί ούτε για τη μείωση της αξιοπιστίας της υπεράσπισής του⁶⁵. Ακόμη, το Συμβούλιο πέτυχε την προσθήκη, στην αιτιολ. σκέψη 28 του Προοιμίου, της επιφύλαξης υπέρ των εθνικών συστημάτων των κρατών μελών τα οποία περιλαμβάνουν κανόνες που επιτρέπουν την αξιολόγηση της σιωπής του κατηγορουμένου, εφόσον τηρούνται τα δικαιώματα της υπεράσπισης.

Εξεταζόμενα παράλληλα, το άρθρ. 7 παρ. 5 και η αιτιολ. σκέψη 28 του Προοιμίου, παρουσιάζονται εν μέρει αντιφατικά. Αφενός το άρθρ. 7 παρ. 5 απαγορεύει την χρησιμοποίηση της σιωπής του υπόπτου ή κατηγορουμένου εναντίον του, αφετέρου σύμφωνα με την αιτιολ. σκέψη 28 απαγορεύεται η θεώρηση της άσκησης των εξεταζόμενων δικαιωμάτων ως *μόνη* απόδειξη της ενοχής. Η αναφορά αυτή στο Προοίμιο θα μπορούσε, συνεπώς, να ερμηνευθεί ως επιτρέπουσα την εκτίμηση της σιωπής του υπόπτου ή του κατηγορουμένου εις βάρος του όταν δεν αποτελεί τη *μόνη* ή κύρια απόδειξη της τέλεσης ενός αδικήματος περιορίζοντας με αυτό τον τρόπο τη ρητή απαγόρευση του άρθρ. 7 παρ. 5.

Υποστηρίζεται, ωστόσο, η άποψη⁶⁶ ότι δεν υφίσταται στην πραγματικότητα ασάφεια σε σχέση με την απαγόρευση της παραγράφου 5. Η άποψη αυτή διαλαμβάνει ότι σκοπός της αιτιολ. σκέψης 28 είναι η αποδοχή και εφαρμογή της οδηγίας από τα πιο απρόθυμα κράτη μέλη, στο βαθμό όμως που η εξαίρεση την οποία εισάγει εμφανίζεται μόνο ως εθνικός και όχι ως ενωσιακός κανόνας δικαίου. Εξάλλου, οι αιτιολογικές σκέψεις δεν έχουν ανεξάρτητη νομική ισχύ, αλλά χρησιμοποιούνται για την διασάφηση της ερμηνευτικής προσέγγισης ενός κανόνα

⁶⁵ *Pivaty A. et al.*, ό.π. σελ. 336.

⁶⁶ *Caianiello M.*, ό.π.

δικαίου. Συνεπώς, δεν είναι δυνατόν η αιτιολογική σκέψη μιας οδηγίας να εισάγει εξαίρεση στον κανόνα που θεσπίζεται με ένα άρθρο.

Στην τελική μορφή του κειμένου της Οδηγίας φαίνεται να άσκησαν ιδιαίτερη επιρροή οι θέσεις του ΕΔΔΑ σχετικά με το εξεταζόμενο ζήτημα. Συγκεκριμένα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η συναγωγή συμπερασμάτων εκ της σιωπής του κατηγορουμένου εις βάρος του δεν αντιτίθεται στο άρθρ. 6 ΕΣΔΑ και είναι θεμιτή υπό προϋποθέσεις, ενώ εξετάζεται με βάσει τις περιστάσεις της εκάστοτε υπόθεσης. Στην υπόθεση *John Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου*⁶⁷, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι σε περιπτώσεις κατά τις οποίες είναι αναγκαία η παροχή εξηγήσεων από τον κατηγορούμενο και ο κατηγορούμενος, αντίθετα, επιλέγει να σιωπήσει, είναι δυνατή η συναγωγή δυσμενών συμπερασμάτων χωρίς αυτό να συνιστά παραβίαση του δικαιώματος σιωπής. Στην εν λόγω υπόθεση, ο προσφεύγων, μέλος του Ιρλανδικού Δημοκρατικού Στρατού (IRA), κατά την εξέτασή του ενώπιον των αστυνομικών αρχών, κατόπιν της σύλληψής του σχετικά με αδικήματα τρομοκρατίας, αρνήθηκε να απαντήσει σε οποιαδήποτε ερώτηση, ασκώντας το δικαίωμα σιωπής. Την ίδια στάση κράτησε και κατά τη διάρκεια της επ' ακροατηρίω διαδικασίας. Συγκεκριμένα, δεν παρείχε κάποια εξήγηση σχετικά με την παρουσία το σε κατοικία στην οποία κρατείτο όμηρος ένας πληροφοριοδότης της αστυνομίας. Τόσο κατά την εξέτασή του από τα αστυνομικά όργανα όσο και κατά τη διάρκεια της δίκης ο προσφεύγων είχε ενημερωθεί ότι η σιωπή του μπορεί να αποτελέσει αποδεικτικό στοιχείο εις βάρος του. Ο προσφεύγων τελικά καταδικάστηκε σε οκτώ χρόνια φυλάκισης για συμμετοχή σε παράνομη κατακράτηση.

Το ΕΔΔΑ επιλαμβανόμενο της υποθέσεως σε σχέση με την παραβίαση του άρθρ. 6 ΕΣΔΑ έκρινε ότι, μολονότι, αντιτίθεται στην αρχή της δίκαιης δίκης η στήριξη της καταδίκης ενός κατηγορουμένου αποκλειστικά ή κυρίως στη σιωπή του ή στην άρνησή του να απαντήσει σε ερωτήσεις ή να προσκομίσει αποδεικτικά στοιχεία, η σιωπή του κατηγορουμένου, σε περιπτώσεις όπου σαφώς απαιτείται μία εξήγηση από αυτόν, μπορεί να ληφθεί υπόψιν από το δικαστήριο. Το δικαίωμα σιωπής δεν είναι απόλυτο και η παραβίασή του κρίνεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση

⁶⁷ ΕΔΔΑ, *John Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 8.2.1996 (Application no. 18731/91).

λαμβάνοντας υπόψη το βάρος που διέλαβε η σιωπή του κατηγορουμένου κατά τον σχηματισμό της καταδικαστικής κρίσης του δικαστηρίου και τον βαθμό καταναγκασμού του κατηγορουμένου. Περαιτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι βάσει των αποδεικτικών στοιχείων που συγκεντρώθηκαν κατά του κατηγορουμένου, η συναγωγή δυσμενών συμπερασμάτων εκ της άρνησής του να παράσχει εξηγήσεις αποτελεί ζήτημα κοινής λογικής⁶⁸ και η διαδικασία δεν καθίσταται εξ αυτού του λόγου άδικη. Κατά συνέπεια δεν διαπιστώθηκε παραβίαση του άρθρ. 6 παρ. 1 και 2 ΕΣΔΑ.⁶⁹

Οι θέσεις που υιοθέτησε το ΕΔΔΑ στην ανωτέρω απόφαση αποτέλεσαν αντικείμενο κριτικής από τη θεωρία. Έχει υποστηριχθεί ότι η αξιολόγηση της άσκησης του δικαιώματος του κατηγορουμένου να παραμείνει σιωπηλός δεν αποτελεί απλώς περιορισμό του δικαιώματος αυτού, όπως φαίνεται να αντιμετωπίζει το ζήτημα το ΕΔΔΑ, αλλά συνιστά καταστρατήγηση του ίδιου του δικαιώματος.⁷⁰ Το γεγονός ότι είναι επιτρεπτή η εξαγωγή δυσμενών συμπερασμάτων μπορεί να χαρακτηριστεί ως έμμεσος εξαναγκασμός του υπόπτου ή κατηγορουμένου σε κατάθεση ακόμη και επιβαρυντικών στοιχείων, κάτι το οποίο υποτίθεται πως διασφαλίζει το δικαίωμα σε μη αυτοενοχοποίηση. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο αιτιολογεί τη θέση του αυτή λαμβάνοντας υπόψη ότι αρκετά κράτη επιτρέπουν την αξιολόγηση του υπόπτου ή κατηγορουμένου εις βάρος του στο πλαίσιο της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων, όπως είναι η Ιρλανδία στο ποινικό δίκαιο της οποίας η άρνηση παροχής εξηγήσεων στοιχειοθετούσε αξιόποινη πράξη⁷¹.

Η Οδηγία 2016/343 δεν προβαίνει σε ρητή παραπομπή στη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την αξιολόγηση της άσκησης των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Διαλαμβάνει, όμως, στην αιτιολ. σκέψη 28 του Προοιμίου ότι τα

⁶⁸ Βλ. και ΕΔΔΑ, *Telfner κατά Αυστρίας*, απόφαση της 20.3.2001 (Application no. 33501/96), σκ. 17, κατά την οποία η συναγωγή αρνητικών συμπερασμάτων από τη σιωπή του κατηγορουμένου είναι επιτρεπτή όταν τα αποδεικτικά στοιχεία είναι τέτοια ώστε το μόνο λογικό συμπέρασμα που μπορεί να συναχθεί από τη σιωπή του κατηγορουμένου είναι ότι αυτός δεν είχε καμία απάντηση απέναντι στην εις βάρος του κατηγορία.

⁶⁹ ΕΔΔΑ, *John Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 8.2.1996 (Application no. 18731/91), σκ. 44-58.

⁷⁰ Τσόλκα Ό., ό.π. σελ. 215-216.

⁷¹ *Daly Y. et al.*, Human rights protections in drawing inferences from criminal suspects' silence, σε *Human Rights Law Review*, 21/2021, σελ. 704.

κράτη μέλη που διατηρούν το σύστημα της ελεύθερης εκτίμησης των αποδείξεων δεν εμποδίζονται να συναγάγουν συμπεράσματα από τη σιωπή.

Κατόπιν των ανωτέρω είναι δυνατόν να συναχθούν ορισμένα συμπεράσματα. Πρώτον, η διάταξη του άρθρ. 7 παρ. 5 της Οδηγίας δεν μπορεί παρά να υπερτερεί σε σχέση με την αιτιολ. σκέψη 28 του Προοιμίου από την άποψη της νομικής ισχύος. Δεύτερον, η νομολογία του ΕΔΔΑ ενδιαφέρει στο βαθμό που παρέχει αυξημένο επίπεδο προστασίας ως προς το δικαίωμα σιωπής σε σχέση με την Οδηγία και καθώς η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχει ακόμη προσχωρήσει στην ΕΣΔΑ, η νομολογία του ΕΔΔΑ δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί δίχως άλλο για την ερμηνεία διάταξης του ενωσιακού δικαίου. Τρίτον, μολονότι η μελέτη της νομοπαραγωγικής διαδικασίας είναι χρήσιμη για την κατανόηση του τελικού κειμένου της Οδηγίας, δεν αρκεί για την ερμηνεία της επίμαχης διάταξης. Απομένει στο Δικαστήριο της ΕΕ, λόγω της αρμοδιότητάς του ως ερμηνευτή του ενωσιακού δικαίου, η αποσαφήνιση της διάταξης για την ορθή εφαρμογή της στην πράξη από τα κράτη μέλη.

Σε μερική αποδυνάμωση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης συμβάλλει και η διάταξη της παρ. 4 του άρθρ. 7 της Οδηγίας κατά την οποία τα κράτη μέλη διαθέτουν την ευχέρεια να συνεκτιμούν την επίδειξη συνεργάσιμης συμπεριφοράς του κατηγορουμένου κατά την έκδοση καταδικαστική απόφασης⁷². Η πρόβλεψη αυτή, αν και δεν έρχεται σε αντίθεση με τη διάταξη της παρ. 5 του ίδιου άρθρου, θα μπορούσε να οδηγήσει σε έμμεση ενθάρρυνση του κατηγορουμένου να συνεργαστεί με τις διωκτικές αρχές, αποποιούμενος των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης με τη σκέψη ότι η συμπεριφορά του αυτή θα συνεκτιμηθεί θετικά από το Δικαστήριο. Έτσι, ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος έχει το δικαίωμα να παραμείνει σιωπηλός ή να μην προσκομίσει αυτοενοχοποιητικά στοιχεία με αποτέλεσμα η στάση του αυτή να μπορεί να χρησιμοποιηθεί, υπό ασαφείς ακόμα προϋποθέσεις, εναντίον του ή να συνεργαστεί με τις αρχές προσδοκώντας ηπιότερη μεταχείριση κατά το στάδιο της επιμέτρησης της ποινής.⁷³

⁷² Π.χ. μέσω της θέσπισης ελαφρυντικού στοιχείου και τη συνακόλουθη μείωση της ποινής.

⁷³ Βλ. *Pivaty et al.*, ό.π. σελ. 336-337, *Caianiello M.*, ό.π., *Sayers D.*, *The new Directive on the presumption of innocence: protecting the 'golden thread'*, σε *EU Law Analysis*, 2015.

Δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί, ωστόσο, ότι κατά τη διατύπωση της διάταξης αυτής στα κράτη μέλη παρέχεται απλώς η ευχέρεια να συνεκτιμούν την επίδειξη συνεργάσιμης συμπεριφοράς του υπόπτου ή του κατηγορουμένου και όχι υποχρέωσή τους. Ακόμη, η εκτίμηση αυτή λαμβάνει χώρα κατά την έκδοση καταδικαστικής απόφασης, κατόπιν, δηλαδή, της κρίσης περί της ενοχής του κατηγορουμένου. Η απόδειξη της ενοχής δεν συνδέεται με τη συμπεριφορά που επέδειξε ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος. Έτσι, η επίδειξη συνεργάσιμης συμπεριφοράς δεν αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο της αθωότητας όπως και η άρνηση παροχής εξηγήσεων δεν (θα πρέπει να) αποτελεί αποδεικτικό στοιχείο της ενοχής.

II. Ο αποκλεισμός των διοικητικών διαδικασιών

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η Οδηγία 2016/343 εφαρμόζεται σε ποινικές διαδικασίες, αποκλεισμένων, κατά την αιτιολ. σκέψη 11 του Προοιμίου, των διοικητικών διαδικασιών, ακόμη και αν αυτές μπορούν να επισύρουν κυρώσεις. Ως παραδείγματα τέτοιου είδους διαδικασιών αναφέρονται όσες αφορούν τον ανταγωνισμό, εμπορικά ζητήματα, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, την οδική κυκλοφορία, φορολογικά ζητήματα ή πρόσθετους φόρους. Το ίδιο ισχύει και για τις έρευνες που διεξάγονται από διοικητικές αρχές σε σχέση με τέτοιου είδους διαδικασίες.

Το πρόβλημα που ανακύπτει σε σχέση με την εφαρμογή της διάταξης αυτής συνδέεται με την διαφορετική νομολογία του ΕΔΔΑ σε σχέση με την εφαρμογή του τεκμηρίου αθωότητας, πτυχές του οποίου είναι τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, σε διοικητικές διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα. Η θέση, στην αιτιολ. σκέψη 11, της επιφύλαξης υπέρ της νομολογίας του ΕΔΔΑ σε σχέση με τον ορισμό των «ποινικών διαδικασιών» με τον παράλληλο αποκλεισμό των διοικητικών διαδικασιών και ερευνών από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας μπορεί να οδηγήσει σε σύγχυση.

Η επιλογή αυτή του ενωσιακού νομοθέτη έχει χαρακτηριστεί ως οπισθοχώρηση⁷⁴ σε σχέση με το νομολογιακό κεκτημένο του ΕΔΔΑ. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου η προστασία του τεκμηρίου

⁷⁴ Τσιρίδη Π., Τεκμήριο αθωότητας και η νέα Οδηγία της ΕΕ, σε ΠοινΔικ, 1/2017, σελ. 11.

αθωότητας και κατά συνέπεια των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης δεν εξαντλείται στις ποινικές διαδικασίες, αλλά επεκτείνεται και σε διοικητικές διαδικασίες που επισύρουν κυρώσεις ποινικού χαρακτήρα. Η διάκριση των δύο ειδών κυρώσεων (ποινικών-διοικητικών) πραγματοποιείται βάσει των κριτηρίων που διατύπωσε το Δικαστήριο στην υπόθεση Engel κ.α. κατά Ολλανδίας⁷⁵. Σύμφωνα με τα κριτήρια αυτά, για να διαπιστωθεί εάν υφίσταται κύρωση ποινικού χαρακτήρα -και μόνο κατ' όνομα διοικητική- λαμβάνεται υπόψη α) ο χαρακτηρισμός της παράβασης από το εθνικό δίκαιο, β) ο σκοπός της κύρωσης⁷⁶ και ο κύκλος προσώπων στα οποία απευθύνεται και γ) η φύση και η βαρύτητα της κύρωσης.

Μάλιστα, παρατηρείται συγκλίνουσα ερμηνευτική προσέγγιση των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων -ΔΕΕ και ΕΔΔΑ- ως προς την προβληματική των δυαδικών κυρώσεων στο πλαίσιο εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem*. Συγκεκριμένα, το ΔΕΕ έκρινε, στην υπόθεση Hans Åkerberg Fransson⁷⁷, ότι ασφαλώς επιτρέπεται η ύπαρξη συστημάτων δυαδικών κυρώσεων, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι η διοικητική κύρωση δεν έχει ποινικό χαρακτήρα ειδάλλως προσβάλλεται η αρχή *ne bis in idem*. Στην απόφαση αυτή, το ΔΕΕ υιοθέτησε τα κριτήρια Engel, όπως είχαν επαναδιατυπωθεί και εφαρμοστεί στην υπόθεση C-489/10, Bonda⁷⁸.

Επιλέον, κατά τη διάταξη του άρθρ. 52 παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ στο βαθμό που τα δικαιώματα τα οποία προβλέπονται στον Χάρτη αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζει η ΕΣΔΑ, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδια με εκείνη που τους απονέμει η Σύμβαση. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι τόσο στον Χάρτη όσο και στην ΕΣΔΑ διασφαλίζεται το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη και το τεκμήριο αθωότητας, η Οδηγία 2016/343 δεν συντάσσεται με την ερμηνεία του ΕΔΔΑ σε σχέση με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης σε διοικητικές διαδικασίες ποινικής φύσης.

Στο ζήτημα της ερμηνείας και εφαρμογής του δικαιώματος σιωπής φυσικών προσώπων σε διοικητικές διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα έλαβε θέση το Δικαστήριο

⁷⁵ ΕΔΔΑ, *Engel κ.α. κατά Ολλανδίας*, απόφαση της 8.6.1976 (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72).

⁷⁶ Αν σκοπός της κύρωσης είναι η χρηματική αποζημίωση λόγω ζημίας, η κύρωση δεν έχει ποινικό χαρακτήρα. Αν, όμως, σκοπός είναι η τιμωρία του δράστη προς αποφυγή υποτροπής του, τότε η κύρωση χαρακτηρίζεται ποινικής φύσεως.

⁷⁷ ΔΕΕ, C-617/10, Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson, απόφαση της 26.2.2013, σκ. 34-36.

⁷⁸ ΔΕΕ, C-489/10, Łukasz Marcin Bonda, απόφαση της 5.6.2012.

της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην πολυσήμαντη απόφαση της 2^{ας} Φεβρουαρίου 2021 στην υπόθεση Consob⁷⁹. Η εν λόγω υπόθεση αφορά την επιβολή διοικητικών χρηματικών κυρώσεων σε βάρος του DB από την Ιταλική Επιτροπή Κεφαλαιαγοράς (Consob) για την διοικητική παράβαση της κατάχρησης προνομιακών πληροφοριών η οποία περιλαμβάνει δύο σκέλη, ήτοι την κατάχρηση προνομιακών πληροφοριών και την παράνομη γνωστοποίηση τέτοιων πληροφοριών. Η Consob του επέβαλε, ακόμη, διοικητικό πρόστιμο ύψους 50.000 ευρώ διότι ζήτησε επανειλημμένως την αναβολή της ακρόασης στην οποία είχε κληθεί ως ελεγχόμενος και όταν εμφανίστηκε ενώπιον της Consob αρνήθηκε να απαντήσει στις ερωτήσεις που του απευθύνθηκαν, καθώς και την παρεπόμενη ποινή προσωρινής απώλειας της δυνατότητας ασκήσεως επαγγέλματος. Κατά της απόφασης αυτής ο DB άσκησε ανακοπή η οποία απερρίφθη από το εφετείο της Ρώμης και στη συνέχεια αναίρεση ενώπιον του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου της Ιταλίας, το οποίο παρέπεμψε δύο παρεμπίπτοντα ζητήματα στο Συνταγματικό Δικαστήριο. Το ένα από αυτά τα ζητήματα αφορά τη συνταγματικότητα εθνικής ρύθμισης που προβλέπει την επιβολή κυρώσεων για τη μη εμπρόθεσμη συμμόρφωση προς τα αιτήματα της Consob ή για την πρόκληση καθυστέρησης στην άσκηση των εποπτικών καθηκόντων του φορέα αυτού, ακόμη και εις βάρος του ελεγχόμενου προσώπου.

Το Συνταγματικό Δικαστήριο επισήμανε ότι το δικαίωμα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης δεν δύναται να δικαιολογήσει την άρνηση του ενδιαφερομένου να παραστεί στην ακρόαση που διέταξε η Consob ούτε το ότι παρέστη στην ακρόαση αυτή με καθυστέρηση, εφόσον διασφαλίζεται το δικαίωμά του να μην απαντήσει στις ερωτήσεις που του απευθύνονται κατά τη συγκεκριμένη ακρόαση. Το Συνταγματικό Δικαστήριο υπενθυμίζει ακόμη τη νομολογία του ΕΔΔΑ σε σχέση με την προσβολή του δικαιώματος σιωπής σε περιπτώσεις κατά τις οποίες τα ελεγχόμενα πρόσωπα αρνούνται να απαντήσουν σε ερωτήσεις στο πλαίσιο διοικητικών διαδικασιών που επισύρουν κυρώσεις ποινικού χαρακτήρα, καθώς και τη νομολογία του ΔΕΕ σε υποθέσεις ανταγωνισμού, όπου ο ελεγχόμενος δεν μπορεί να αρνηθεί να απαντήσει ακόμη και αν αυτό θα οδηγήσει σε αυτοενοχοποίησή του. Έτσι, το Συνταγματικό

⁷⁹ ΔΕΕ, C-481/19, DB κατά *Commissione Nazionale per le Società e la Borsa (Consob)*, απόφαση της 2.2.2021.

Δικαστήριο ανέστειλε την ενώπιον του διαδικασία και απέστειλε στο ΔΕΕ προδικαστικά ερωτήματα σχετικά: α) με τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων σε όποιον αρνείται να απαντήσει σε ερωτήσεις της αρμόδιας αρχής, από τις οποίες ενδέχεται να προκύψει η ευθύνη του για αδίκημα τιμωρούμενο με διοικητικές κυρώσεις “τιμωρητικού” χαρακτήρα και β) με τη συμβατότητα του άρθρ. 14 παρ. 3 της οδηγίας 2003/6 και το άρθρ. 30 παρ. 1 του Κανονισμού 596/2014 με τα άρθρ. 47 και 48 ΧΘΔΕΕ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ σε σχέση με το άρθρ. 6 ΕΣΔΑ.

Στις προτάσεις του ο Γενικός Εισαγγελέας Priit Pikamäe επεσήμανε ότι η έννοια της διαδικασίας «ποινικής φύσεως» έχει τύχει ευρείας ερμηνείας από το ΕΔΔΑ και προχώρησε σε επισκόπηση των κριτηρίων που έχει διατυπώσει το δικαστήριο αυτό. Παρατήρησε, ακόμη, ότι όταν διαπιστώνεται η ποινική φύση μιας διοικητικής διαδικασίας εφαρμόζεται το πλήρες φάσμα των εγγυήσεων που συνδέονται με το ποινικό σκέλος του άρθρ. 6 ΕΣΔΑ συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος σιωπής, το οποίο έχει επανειλημμένως αναγνωριστεί σε πρόσωπα τα οποία δεν απάντησαν σε ερωτήσεις των διοικητικών αρχών σε διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα.

Στη συνέχεια ανέφερε ότι σκοπός της Οδηγίας 2003/6 και του Κανονισμού 596/2014 είναι η διασφάλιση της ακεραιότητας των χρηματοπιστωτικών αγορών και η ενίσχυση της εμπιστοσύνης των επενδυτών στις αγορές αυτές. Υπογράμμισε ότι το δικαίωμα της εποπτικής αρχής, το οποίο προβλέπεται στην ανωτέρω ενωσιακή νομοθεσία, να ζητά πληροφορίες από *οποιοδήποτε πρόσωπο*, δεν περιλαμβάνει και τα πρόσωπα στα οποία υποχρεούνται να επιβάλλει κυρώσεις λόγω μη συνεργασίας.

Αντιπαραβάλλοντας την απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση Orkem⁸⁰ με την παρούσα υπόθεση, ο Εισαγγελέας διαπίστωσε ότι η μέχρι τώρα νομολογία του Δικαστηρίου σε σχέση με τις έρευνες που διεξάγονται για παραβάσεις του δικαίου του ανταγωνισμού αφορούν αποκλειστικά τα νομικά πρόσωπα. Κατά συνέπεια πρέπει να ελεγχθεί κατά πόσον τα άρθρα 47 και 48 ΧΘΔΕΕ εφαρμόζονται σε διαδικασίες ανταγωνισμού σε βάρος φυσικών προσώπων. Έτσι, ο Εισαγγελέας έκρινε ότι η νομολογία του Δικαστηρίου σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα σιωπής διασφαλίζεται απέναντι σε απαντήσεις των νομικών προσώπων που ισοδυναμούν επί

⁸⁰ C-374/87, Orkem SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, απόφαση της 18.10.1989.

της ουσίας με ομολογία παραβάσεως, δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση των φυσικών προσώπων. Η προστασία του δικαιώματος σιωπής θα πρέπει να καλύπτει και απαντήσεις σε ερωτήσεις από τις οποίες δεν προκύπτει κατ' ανάγκην ομολογία ενοχής, υπό την προϋπόθεση ότι άσκησαν επιρροή στην έκδοση απόφασης ή την επιβολή ποινής σε ποινική διαδικασία μετά το πέρας της διοικητικής διαδικασίας. Το περιεχόμενο που πρέπει να αποδοθεί στο δικαίωμα σιωπής των φυσικών προσώπων στις περιπτώσεις αυτές θα πρέπει να αντιστοιχεί σε αυτό που έχει αναγνωρισθεί από τη νομολογία του ΕΔΔΑ.

Το Δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη τις αναλυτικές προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα, τάχθηκε υπέρ της διάκρισης της παρεχόμενης προστασίας των άρθρων 47 και 48 ΧΘΔΕΕ αφενός στις επιχειρήσεις αφετέρου στα φυσικά πρόσωπα σε υποθέσεις ανταγωνισμού. Έτσι, απεφάνθη ότι τα κράτη μέλη δεν υποχρεούνται σε επιβολή κυρώσεων σε φυσικά πρόσωπα, κατά των οποίων διενεργείται έλεγχος από την αρμόδια εποπτική αρχή, όταν αρνούνται να απαντήσουν σε ερωτήσεις από τις οποίες ενδέχεται να προκύψει ευθύνη τους για παραβιάσεις που επισύρουν κυρώσεις ποινικού χαρακτήρα ή η ποινική ευθύνη τους.

Στην απόφαση αυτή, μολονότι δεν τίθεται σε εφαρμογή η Οδηγία 2016/343, καθίσταται εμφανής η πρόθεση του Δικαστηρίου να επεκτείνει την προστασία των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης όχι αποκλειστικά σε ποινικές διαδικασίες, αλλά και στις διαδικασίες που μπορούν να επισύρουν κυρώσεις ποινικού χαρακτήρα. Το Δικαστήριο υιοθετεί για πρώτη φορά την ευρεία ερμηνεία που αναγνωρίζεται στα εν λόγω δικαιώματα από τη νομολογία του ΕΔΔΑ και με αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζεται η ιδιαίτερη θέση της ΕΣΔΑ στην ενωσιακή δικαιοταξία, παρά τη μη προσχώρηση της Ένωσης σε αυτή και ταυτόχρονα προάγεται ο διάλογος μεταξύ των δύο ευρωπαϊκών δικαστηρίων⁸¹.

Δυνάμει της απόφασης αυτής αναδεικνύεται η προβληματική της ερμηνείας της Οδηγίας 2016/343 σύμφωνα με τα άρθρα 47 και 48 του Χάρτη. Στην αιτιολ. σκέψη 47 του Προοιμίου της Οδηγίας ορίζεται ότι τα δικαιώματα που θεσπίζει συνάδουν με

⁸¹ Αναγνωστόπουλος Η., Το δικαίωμα σιωπής στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, σε Nova Criminalia, Περιοδική Έκδοση της Ένωσης Ελλήνων Ποινικολόγων, Νο 12, Φεβρουάριος 2021, σελ. 2.

τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις αρχές που αναγνωρίζονται στον Χάρτη και την ΕΣΔΑ, συμπεριλαμβανομένων του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, του τεκμηρίου αθωότητας και των δικαιωμάτων της υπεράσπισης. Επιπλέον, στην επόμενη σκέψη ορίζεται ότι το επίπεδο προστασίας που παρέχουν τα κράτη μέλη δεν θα πρέπει να υπολείπεται των προτύπων του Χάρτη και της ΕΣΔΑ. Στην απόφασή του το Δικαστήριο έκρινε ότι συγκεκριμένες διατάξεις του ενωσιακού δικαίου, ήτοι το άρθρο 14 παρ. 3 της Οδηγίας 2006/3 και το άρθρο 30 παρ. 1 εδ. β' του Κανονισμού 596/2014, ηδύναντο να ερμηνευθούν σύμφωνα με το Χάρτη. Δεν προχώρησε σε γενίκευση του κανόνα αυτού ώστε κάθε διάταξη οδηγίας, ανεξαρτήτως του λεκτικού της, να μπορεί να τύχει ερμηνείας σύμφωνης με τις διατάξεις του ΧΘΔΕΕ, επιτρέποντας, έτσι, ακόμη και *contra legem* ερμηνεία μιας οδηγίας⁸².

Ωστόσο, δεν θα ερχόταν σε αντίθεση με το γράμμα του άρθρ. 2 της Οδηγίας 2016/343, η ερμηνεία της έννοιας των «ποινικών διαδικασιών» ως εμπεριέχουσα και τις διοικητικές διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα. Ο όρος «ποινικές διαδικασίες» θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στις αυτοτελείς έννοιες⁸³ του δικαίου της Ένωσης και ως τέτοια να ερμηνευθεί αυτόνομα από το ΔΕΕ, καθώς, μάλιστα, στην αιτιολ. σκ. 11 του Προοιμίου διατυπώνεται επιφύλαξη υπέρ της ερμηνείας της έννοιας αυτής. Με αυτό τον τρόπο, η εν λόγω έννοια θα αποκτούσε αυτοτελές κανονιστικό νόημα στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου, χωρίς να απαιτείται η καταφυγή στην ερμηνεία που αποδίδεται από τα εθνικά δίκαια ή το ΕΔΔΑ.⁸⁴ Θα μπορούσε, έτσι, να θεωρηθεί ότι ο αποκλεισμός των διοικητικών διαδικασιών από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας αναφέρεται στις διοικητικές διαδικασίες που επισύρουν κυρώσεις μη ποινικού χαρακτήρα.

Σε κάθε περίπτωση η απόφαση Consob κινείται προς την σωστή κατεύθυνση⁸⁵ και θέτει τα θεμέλια για την αναγνώριση των εγγυήσεων της ποινικής δίκης,

⁸² *Lonardo L.*, The veiled irreverence of the Italian Constitutional Court and the contours of the right to silence for natural persons in administrative proceedings, σε ECLR, τόμ. 17, τεύχ. 4, 2021, σελ. 722-723.

⁸³ Για τις αυτοτελείς έννοιες βλ. ΔΕΕ, C-108/16, Dworzecki, απόφαση της 24.5.2016, σκ. 28.

⁸⁴ Τσόλκα Ό, Το τεκμήριο αθωότητας και η συμμετοχή του κατηγορουμένου στην ποινική διαδικασία: Επί της Οδηγίας 2016/343 ΕΕ και του εσωτερικού νόμου ενσωμάτωσης, σε 8^ο Συνέδριο ΕΕΠ: Η Ποινική Δικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης/Τάσεις και Προκλήσεις, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2020, σελ. 134-136.

⁸⁵ Βλ. Πετρόπουλο Β., Η εφαρμογή της αρχής *nemo tenetur* κατά την διαδικασία επιβολής κύρωσης με χαρακτηριστικά ποινής, σε The Art of Crime, τεύχ. 11, Νοέμβριος 2021.

συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, σε διοικητικές διαδικασίες ποινικού χαρακτήρα, όσον αφορά τουλάχιστον τα φυσικά πρόσωπα. Ακόμη, το ΔΕΕ φαίνεται να τηρεί μια πιο διαλλακτική στάση απέναντι στη νομολογία του ΕΔΔΑ και την ερμηνεία της ΕΣΔΑ εφαρμόζοντας πραγματικά την επιταγή του άρθρου 52 παρ. 3 του Χάρτη.

III. Τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης κατά τη διενέργεια ειδικών ανακριτικών πράξεων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά το εύρος προστασίας των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης κατά τη διενέργεια ειδικών ανακριτικών πράξεων, όπως είναι η συγκαλυμμένη αστυνομική έρευνα και η ανακριτική διείσδυση⁸⁶. Οι δράσεις αυτές χρησιμοποιούνται συχνά με σκοπό τη εξάρθρωση του οργανωμένου εγκλήματος και περιλαμβάνουν την κεκαλυμμένη έρευνα προανακριτικών υπαλλήλων ή και ιδιωτών προκειμένου να συλλεχθούν αποδεικτικά στοιχεία εις βάρος ενός υπόπτου ή κατηγορουμένου.⁸⁷ Κατά τη διενέργεια των πράξεων αυτών ο ύποπτος ή ο κατηγορούμενος αγνοεί την ιδιότητα των ανωτέρω προσώπων. Ανακύπτει, έτσι, το ζήτημα του σεβασμού των υπερασπιστικών δικαιωμάτων του προσώπου όταν εκείνο δεν γνωρίζει καν ότι κατηγορείται για την τέλεση αξιόποινης πράξης.

Σύμφωνα με την αιτιολ. σκέψη 12 του Προοιμίου της Οδηγίας 2016/343, τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης αναγνωρίζονται στα ύποπτα ή τα κατηγορούμενα πρόσωπα ακόμη και πριν αυτά ενημερωθούν για την ιδιότητά τους αυτή είτε επίσημα είτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο. Επιπλέον, τα κράτη μέλη έχουν την υποχρέωση να διασφαλίζουν ότι τα πρόσωπα αυτά ενημερώνονται για τη δυνατότητα άσκησης των εν λόγω δικαιωμάτων. Ωστόσο, κατά τη διενέργεια ανακριτικής διείσδυσης δεν λαμβάνει χώρα ούτε ενημέρωση περί της απόκτησης της ιδιότητας του υπόπτου ή κατηγορουμένου, πολλώ δε μάλλον περί του δικαιώματος να παραμείνει κανείς σιωπηλός ή να μην προσκομίσει αυτοεπιβαρυντικά στοιχεία. Κάτι τέτοιο θα στερούσε από την ειδική ανακριτική πράξη την αποτελεσματικότητά της, καθώς αυτή στηρίζεται ακριβώς στην παραπλάνηση του υπόπτου. Το πρόβλημα εμφανίζεται εντονότερα όταν κατά τη διενέργεια ανακριτικής διείσδυσης αποσπάται

⁸⁶ Όπως κατονομάζονται στον ελληνικό ΚΠΔ.

⁸⁷ Βλ. Παπαδαμάκη Α., Ποινική Δικονομία, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 9^η έκδοση, 2019, σελ. 218-223.

η ομολογία του υπόπτου/κατηγορουμένου για την τέλεση αξιόποινης πράξης και αυτή χρησιμοποιείται για την έκδοση καταδικαστικής απόφασης στην μετέπειτα ποινική δίκη.⁸⁸ Στην περίπτωση αυτή διαπιστώνεται σαφώς παραβίαση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση, ωστόσο, θα πρέπει να διερευνηθεί αν πρόκειται ουσιαστικά για θεμιτό περιορισμό του δικαιώματος αυτού έναντι της υπεροχής του δημοσίου συμφέροντος για την άσκηση ποινικής δίωξης, ο οποίος θα πρέπει να εφαρμόζεται σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

Το ζήτημα της συμβατότητας του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση και της απόσπασης κατάθεσης από τον ύποπτο στο πλαίσιο κεκαλυμμένης δράσης της αστυνομίας ανέκυψε στην υπόθεση Allan κατά Ηνωμένου Βασιλείου⁸⁹. Στην υπόθεση αυτή, ο προσφεύγων μαζί με τον L. Grant συνελήφθησαν ως ύποπτοι για την τέλεση ληστείας. Ο Grant ομολόγησε την ενοχή του για τη ληστεία αυτή καθώς και για άλλες, ενώ ο προσφεύγων αρνήθηκε τη συμμετοχή του σε οποιαδήποτε πράξη. Κατόπιν ανώνυμης πληροφορίας, ο προσφεύγων κατηγορήθηκε και κρατήθηκε για την τέλεση ανθρωποκτονίας. Στα κελιά και στους χώρους επίσκεψης των κατηγορουμένων τοποθετήθηκαν συσκευές ήχου και εικόνες για την καταγραφή των συνομιλιών τους και ένας πληροφοριοδότης της αστυνομίας επιστρατεύτηκε για να αποσπάσει από τον προσφεύγοντα ενοχοποιητικές δηλώσεις. Ο προσφεύγων, ανακρινόμενος από τα αστυνομικά όργανα, άσκησε το δικαίωμα σιωπής. Τελικά, τα συλλεχθέντα κατά τον ανωτέρω τρόπο αποδεικτικά στοιχεία καθώς και η κατάθεση του πληροφοριοδότη χρησιμοποιήθηκαν για την υποστήριξη της κατηγορίας εναντίον του στη δίκη που επακολούθησε και ο προσφεύγων καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη για την τέλεση ανθρωποκτονίας.

Το ΕΔΔΑ, επιλαμβανόμενο της υποθέσεως, διαπίστωσε ότι οι δηλώσεις του προσφεύγοντος στον συγκατηγορούμενό του και σε φιλικό του πρόσωπο, οι οποίες καταγράφηκαν σε οπτικοακουστικό μέσο, δεν ήταν προϊόν εξαναγκασμού, ενώ ο προσφεύγων είχε πραγματική δυνατότητα προσφυγής κατά της αξιοπιστίας των αποδεικτικών αυτών στοιχείων, την οποία και άσκησε μέσω του συνηγόρου του. Κατά

⁸⁸ Βλ. Τσόλκα Ό., Η αρχή «Nemo tenetur se ipsum prodere/accusare» στην ποινική δίκη, σε ΠοινΧρον, Μελέτες, Νο. 6, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002, σελ. 166-168.

⁸⁹ ΕΔΔΑ, *Allan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 5.11.2002 (Application no. 48539/99).

συνέπεια, δεν έλαβε χώρα παραβίαση του άρθρ. 6 ΕΣΔΑ εξαιτίας της αξιοποίησης των συνομιλιών αυτών ως αποδεικτικών στοιχείων.

Διαφορετική, όμως, ήταν η κρίση του Δικαστηρίου σχετικά με τις δηλώσεις που έγιναν στον πληροφοριοδότη της αστυνομίας. Το Δικαστήριο έκρινε ότι το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση εξυπηρετεί επί της αρχής την προστασία της ελευθερίας του υπόπτου να επιλέξει αν θα παραμείνει σιωπηλός απέναντι σε ερωτήσεις της αστυνομίας, δικαίωμα το οποίο στην προκειμένη υπόθεση ασκήθηκε. Η ελευθερία επιλογής του υπόπτου υπονομεύεται όταν παρά το γεγονός ότι εκείνος επέλεξε να παραμείνει σιωπηλός κατά την ανάκριση, τα αστυνομικά όργανα χρησιμοποιούν παραπλανητικές μεθόδους για να εκμαιεύσουν την ομολογία του ή άλλες ενοχοποιητικές δηλώσεις, οι οποίες θα αποτελέσουν αποδεικτικά στοιχεία εναντίον του στην ποινική δίκη. Το ΕΔΔΑ, αξιοποιώντας τη νομολογία των καναδικών δικαστηρίων, διατύπωσε τα κριτήρια με βάση τα οποία διαπιστώνεται η παραβίαση του δικαιώματος σε μη αυτοενοχοποίηση εξαιτίας της παραπλανητικής δράσης των αστυνομικών οργάνων. Σύμφωνα με αυτά, παραβίαση υφίσταται όταν ο πληροφοριοδότης δρα ως όργανο της αστυνομίας και υπό την προϋπόθεση ότι εκείνος προκάλεσε τον κατηγορούμενο να προβεί σε αυτοενοχοποιητικές δηλώσεις. Έτσι, η απόσπαση πληροφοριών ισοδυναμεί λειτουργικά με την ανάκριση όταν οι δηλώσεις του κατηγορουμένου συνιστούν το αποτέλεσμα συνεχών και πιεστικών ερωτήσεων του πληροφοριοδότη, ο οποίος ασκεί μια μορφή ψυχολογικής πίεσης στον κατηγορούμενο, οδηγώντας τον σε έμμεσο εξαναγκασμό σε αυτοενοχοποίηση.⁹⁰ Κατόπιν των σκέψεων αυτών το Δικαστήριο διέγνωσε παραβίαση του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ.

Αντίθετα, στις σχετικές υποθέσεις Bykov κατά Ρωσίας⁹¹ και Heglas κατά Τσεχίας⁹², το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η κεκαλυμμένη έρευνα της αστυνομίας δεν οδήγησε σε παραβίαση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Σύμφωνα με αυτές, η χρήση πληροφοριοδότη εκ μέρους της αστυνομίας δεν επιδρά στην προστασία του εν λόγω δικαιώματος, εφόσον α) ο πληροφοριοδότης δεν ασκεί πίεση

⁹⁰ Βλ. Τσόλκα Ό., Το δικαίωμα στην μη αυτοενοχοποίηση και το τεκμήριο αθωότητας – Ζητήματα εφαρμογής τους υπό το πρίσμα του ΕΔΔΑ, σε ΠοινΧρον 2004, σελ. 99.

⁹¹ ΕΔΔΑ, Bykov κατά Ρωσίας, απόφαση της 10.3.2009 (Application no. 4378/02).

⁹² ΕΔΔΑ, Heglas κατά Τσεχίας, απόφαση της 1.3.2007 (Requête no 5935/02).

στον κατηγορούμενο προκειμένου να ομολογήσει την τέλεση αξιόποινης πράξης και συνεπώς δεν υπάρχει καταναγκασμός, β) τα στοιχεία που συλλέγονται με αυτό τον τρόπο δεν αποτελούν τα μόνα αποδεικτικά στοιχεία εις βάρος του κατηγορουμένου και γ) η έρευνα αυτή αποσκοπεί στη διερεύνηση σοβαρών αδικημάτων επιτελώντας έτσι το δημόσιο συμφέρον⁹³.

Η σημασία της απόφασης Allan έγκειται στον περιορισμό της αυθαιρεσίας των αστυνομικών οργάνων κατά τη διενέργεια κεκαλυμμένων ερευνών με την ανάδειξη της ανάγκης σεβασμού των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης των υπόπτων. Δεν πρόκειται επί της ουσίας για υπεροχή του δικαιώματος σιωπής έναντι του δημοσίου συμφέροντος, καθώς η αναγνώριση του πρώτου δεν αποκλείει τη διενέργεια ειδικών ανακριτικών πράξεων σε κάθε περίπτωση. Το ΕΔΔΑ εστιάζει την κρίση του στην άσκηση πίεσης από τα αστυνομικά όργανα ή τους ιδιώτες που δρουν υπό τις κατευθύνσεις των ανωτέρω με σκοπό την κάμψη της πραγματικής βούλησης του υπόπτου να απαντήσει σε ερωτήσεις στο πλαίσιο της ανάκρισης. Αυτός ο έμμεσος εξαναγκασμός του υπόπτου σε ομολογία ή άλλες επιβαρυντικές δηλώσεις και η συνακόλουθη αξιοποίησή τους ως αποδεικτικών στοιχείων στο δικαστήριο συνιστούν την παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη, όταν μάλιστα αψηφούν την εκπεφρασμένη βούληση του υπόπτου να παραμείνει σιωπηλός.

Δ. Παρουσίαση της πρόσφατης νομολογίας των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων

Η μετά την έκδοση και ενσωμάτωση της Οδηγίας 2016/343 νομολογία του ΔΕΕ σε σχέση με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης δεν είναι εκτενής, σε αντίθεση με τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ. Κάτωθι εξετάζονται τέσσερις πρόσφατες αποφάσεις του Δικαστηρίου οι οποίες έχουν απασχοληθεί με επί μέρους ζητήματα εκ της Οδηγίας 2016/343 και παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Ι. Η νομολογία του ΔΕΕ

1. Υπόθεση C-660/21 K.B., F.S.⁹⁴

Η υπόθεση αυτή αφορά στο ζήτημα της ενημέρωσης των υπόπτων σχετικά με τα δικονομικά δικαιώματά τους. Εν προκειμένω, πραγματοποιήθηκε αυτόφωρη

⁹³ ΕΔΔΑ, Bykov κατά Ρωσίας, σκ. 100-105..

⁹⁴ ΔΕΕ, C-660/21, Procureur de la République κατά K.B., F.S., απόφαση της 22.6.2023.

σύλληψη των Κ.Β. και F.S. για το αδίκημα της κλοπής καυσίμων, κατόπιν της οποίας τα αστυνομικά όργανα υπέβαλαν ερωτήσεις στα πρόσωπα αυτά και διενήργησαν έρευνα στο όχημά τους προτού τους γνωστοποιήσουν τα δικαιώματά τους. Κατά τη σχετική έρευνα προέκυψαν ενοχοποιητικά στοιχεία και οι Κ.Β. και F.S. τέθηκαν υπό προσωρινή κράτηση. Το επιληφθέν επί της ουσίας γαλλικό δικαστήριο διαπίστωσε τα ανωτέρω, ωστόσο οι κατηγορούμενοι δεν προέβαλαν εγκαίρως -πριν από οποιοδήποτε άλλο υπερασπιστικό ισχυρισμό επί της ουσίας- ένσταση ακυρότητας της διαδικασίας, ενώ ο γαλλικός Κώδικας Ποινικής Δικονομίας απαγορεύει την αυτεπάγγελη εξέταση τέτοιων ενστάσεων. Έτσι, το δικαστήριο ανέστειλε την ενώπιον του διαδικασία και απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με τη συμβατότητα με το δίκαιο της ΕΕ της απαγόρευσης του εθνικού δικαίου να εξετάζεται αυτεπάγγελα η παραβίαση υποχρέωσης προβλεπόμενης από το δίκαιο της Ένωσης, όπως η υποχρέωση ενημέρωσης του υπόπτου ή κατηγορουμένου σχετικά με τα δικαιώματα που προβλέπονται στα άρθρα 3 και 4 της Οδηγίας 2012/13.

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιληφθέν της υποθέσεως, παρατήρησε ότι το προδικαστικό ερώτημα του γαλλικού δικαστηρίου αφορά και το άρθρο 7 της Οδηγίας 2016/343 σχετικά με το δικαίωμα σιωπής⁹⁵, ακόμη και αν δεν αναφέρθηκε από αυτό. Επισήμανε ότι η ενημέρωση σχετικά με το εν λόγω δικαίωμα παρασχέθηκε καθυστερημένα, αφού δηλαδή είχαν ληφθεί ενοχοποιητικές δηλώσεις από τους κατηγορούμενους. Ωστόσο, διαπίστωσε ότι η προβλεπόμενη στο εσωτερικό δίκαιο ένδικη προστασία κατά παραβιάσεων των δικονομικών δικαιωμάτων των κατηγορουμένων, όπως είναι η μη έγκαιρη ενημέρωσή τους για το δικαίωμα σιωπής, αποτελεί μορφή αποτελεσματικής έννομης προστασίας. Ιδιαίτερο βάρος απέδωσε το Δικαστήριο στο γεγονός ότι οι κατηγορούμενοι είχαν διορίσει συνήγορο και είχαν πρόσβαση στα στοιχεία της δικογραφίας.

Ιδιαίτερα σημαντική κρίνεται η σκέψη 48 της παρούσας απόφασης στην οποία το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη τη νομολογία του ΕΔΔΑ για τη διαπίστωση παραβίασης της αρχής της δίκαιης δίκης. Το Δικαστήριο φαίνεται να υιοθετεί την κρίση του ΕΔΔΑ σύμφωνα με την οποία η ποινική διαδικασία πρέπει να αξιολογηθεί

⁹⁵ ΔΕΕ, C-660/21, σκ. 28.

στο σύνολό της για να διαπιστωθεί ο δίκαιος ή μη χαρακτήρας της. Συνεπώς, ακόμη και αν έχει παρεισφρήσει διαδικαστική πλημμέλεια, όπως είναι η μη έγκαιρη ενημέρωση του υπόπτου σχετικά με τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, το «κενό» αυτό δύναται να καλυφθεί λαμβάνοντας υπόψη άλλους παράγοντες της δίκης, όπως το αν οι αυτοενοχοποιητικές δηλώσεις αποτελούν αναπόσπαστο ή σημαντικό μέρος των επιβαρυντικών στοιχείων και η ισχύς των υπόλοιπων στοιχείων της δικογραφίας.

2. Υπόθεση C-175/22, ΒΚ⁹⁶

Η υπόθεση C-175/22 αφορά στην προσβολή του δικαιώματος ενημέρωσης του κατηγορουμένου και των δικαιωμάτων υπεράσπισης κατόπιν μεταβολής του νομικού χαρακτηρισμού μιας αξιόποινης πράξης από το δικάζον επί της ουσίας δικαστήριο. Στην εν λόγω υπόθεση ο ΒΚ κατηγορείτο αρχικώς για την τέλεση παθητικής δωροδοκίας υπό την ιδιότητά του ως αστυνομικού ανακριτικού υπαλλήλου, ωστόσο αντιτάχθηκε στον χαρακτηρισμό αυτό υποστηρίζοντας ότι η πράξη του στοιχειοθετούσε το αδίκημα της απάτης, η οποία, κατά το βουλγαρικό δίκαιο, τιμωρείται με ποινή ελαφρύτερη. Ο ισχυρισμός του απορρίφθηκε από τον εισαγγελέα και ο ΒΚ παραπέμφθηκε για την τέλεση της παθητικής δωροδοκίας. Επιλαμβανόμενο της υποθέσεως το αρμόδιο δικαστήριο έκρινε ότι θα μπορούσε να καταδικάσει τον ΒΚ για αδίκημα διάφορο εκείνου του κατηγορητηρίου, χωρίς όμως προηγούμενη ενημέρωση του κατηγορουμένου και δυνατότητα άσκησης των υπερασπιστικών του δικαιωμάτων. Έτσι, αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιον του διαδικασία και να αποστείλει δύο προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ σχετικά με τη συμβατότητα της σχετικής εσωτερικής νομοθεσίας με την οδηγία 2012/13 και το άρθρο 47 του Χάρτη.

Το ΔΕΕ επιλαμβανόμενο της εν λόγω υποθέσεως υπογράμμισε τη σημασία της ενημέρωσης του κατηγορουμένου σε σχέση με τον νομικό χαρακτηρισμό της πράξης για την οποία κατηγορείται. Η γνωστοποίηση αυτή πρέπει να πραγματοποιείται σε χρόνο κατά τον οποίο ο κατηγορούμενος διαθέτει ακόμη τη δυνατότητα να ασκήσει τα υπερασπιστικά του δικαιώματα, στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα δικαιώματα

⁹⁶ ΔΕΕ, C-175/22, Β.Κ., απόφαση της 9.11.2023.

σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης, και να αντιδράσει αποτελεσματικά. Αυτό ακριβώς προβλέπεται στο άρθρο 6 παρ. 4 της Οδηγίας 2012/13 όπως έχει ερμηνευθεί στην απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση C-282/20, ΖΧ⁹⁷. Η μεταβολή του νομικού χαρακτηρισμού της πράξης επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο υπεράσπισης του κατηγορουμένου ιδίως όταν περιέχει κάποιο νέο στοιχείο ειδικής υπόστασης για το οποίο δεν έχει δοθεί ο λόγος στον κατηγορούμενο. Περαιτέρω, το ύψος της επαπειλούμενης ποινής δεν επιδρά στην υποχρέωση του δικάζοντος δικαστηρίου σε γνωστοποίηση.

Το Δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι το άρθρο 6 παρ. 4 της Οδηγίας 2012/13 αντιτίθεται σε εθνική νομολογία η οποία επιτρέπει τη μεταβολή του χαρακτηρισμού της αξιόποινης πράξης χωρίς ενημέρωση του κατηγορουμένου ώστε αυτός να προετοιμάσει αποτελεσματικά την υπεράσπισή του και κατά συνέπεια χωρίς τη δυνατότητα να ασκήσει τα δικαιώματα υπεράσπισης κατά τρόπο συγκεκριμένο και αποτελεσματικό υπό το πρίσμα του νέου χαρακτηρισμού. Η κρίση του ΔΕΕ αποκτά ιδιαίτερη σημασία και ως προς την άσκηση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης υπό την έννοια ότι ο κατηγορούμενος θα πρέπει να έχει το δικαίωμα να μην προβεί σε δηλώσεις οι οποίες ενδεχομένως να μην προσλάμβαναν ενοχοποιητικό χαρακτήρα στο πλαίσιο του νομικού χαρακτηρισμού της πράξης κατά το κατηγορητήριο, αλλά να επιβάρυναν τη θέση του σε σχέση με τον νέο χαρακτηρισμό.

Όσον αφορά στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο είχε διατυπώσει αμφιβολίες αναφορικά με την εγγύηση αμεροληψίας του δικαστηρίου όταν προβαίνει το ίδιο σε μεταβολή του νομικού χαρακτηρισμού της πράξης και δεν αναπέμπει την υπόθεση στην εισαγγελική αρχή. Το Δικαστήριο αναδιατύπωσε το ερώτημα αυτό λαμβάνοντας υπόψη τα άρθρα 3 και 7 της Οδηγίας 2016/343. Έτσι, έκρινε ότι ο κανόνας του εθνικού δικαίου που επιτρέπει την μεταβολή του νομικού χαρακτηρισμού της πράξης από το δικαστήριο της ουσίας δεν αντιτίθεται κατ' αρχήν στο τεκμήριο αθωότητας ή στην απαίτηση αμεροληψίας του άρθρ. 47 του Χάρτη. Το εθνικό δικαστήριο μπορεί είτε αυτεπαγγέλτως είτε κατόπιν πρότασης του

⁹⁷ ΔΕΕ, C-282/20, ΖΧ, απόφαση της 21.10.2021, σκ. 29.

κατηγορουμένου να δεχθεί διαφορετικό χαρακτηρισμό εφόσον έχει ενημερώσει σχετικά τον κατηγορούμενο σε εύθετο χρόνο ώστε να ασκήσει τα υπερασπιστικά του δικαιώματα. Επιπλέον, η πρόταση του κατηγορουμένου για τη μεταβολή αυτή δεν ισοδυναμεί με παραδοχή ενοχής υπό το πρίσμα του νέου χαρακτηρισμού.

3. Υπόθεση C-203/21, DELTA STROY 2003⁹⁸

Στην υπόθεση αυτή η ΖΚ, διαχειρίστρια και εκπρόσωπος της εταιρείας DELTA STROY, κατηγορήθηκε για την παράβαση βεβαίωσης και καταβολής φορολογικών οφειλών. Σε παράλληλη διαδικασία επιβλήθηκε κατά της ως άνω εταιρείας χρηματική ποινή για το περιουσιακό όφελος που αποκόμισε από την αξιόποινη πράξη που τέλεσε η ΖΚ ως νόμιμη εκπρόσωπός της πριν, όμως, την αμετάκλητη περάτωση της ποινικής διαδικασίας σε βάρος της. Δεδομένου ότι το ύψος της χρηματικής ποινής που επιβλήθηκε ισοδυναμεί με το όφελος που κατηγορείται ότι αποκόμισε η ΖΚ για λογαριασμό της εταιρείας το αιτούν δικαστήριο θεωρεί ότι η κύρωση αυτή συνιστά δήμευση των προϊόντων του εγκλήματος και διατηρεί αμφιβολίες σχετικά με την συμβατότητα της δυνατότητας επιβολής της ποινής αυτής εις βάρος της DELTA STROY σε χρόνο που δεν έχει κριθεί αμετάκλητα η ενοχή της ΖΚ με το δίκαιο της Ένωσης και συγκεκριμένα τα άρθρα 4 και 5 της απόφασης-πλαίσιο 2005/212 και το άρθρο 49 του Χάρτη.

Το ενδιαφέρον της υπόθεσης αυτή εντοπίζεται στη δυνατότητα άσκησης των υπερασπιστικών δικαιωμάτων ενός νομικού προσώπου σε διοικητική διαδικασία κατά την οποία επιβάλλονται κυρώσεις ποινικού χαρακτήρα. Ο Γενικός Εισαγγελέας υπογράμμισε στις προτάσεις του ότι στο βαθμό που σκοπός της χρηματικής ποινής που επιβλήθηκε είναι η τιμωρία του νομικού προσώπου και η αποτροπή τέλεσης νέων αξιόποινων πράξεων και λαμβάνοντας υπόψη το ύψος της ποινής, αυτή αποτελεί κύρωση ποινικού χαρακτήρα.⁹⁹ Ως εκ τούτου η διαδικασία εις βάρος της DELTA STROY ενέπιπτε στο πεδίο εφαρμογής των άρθρ. 6 και 7 της ΕΣΔΑ και το νομικό πρόσωπο μπορούσε να επικαλεστεί τα δικαιώματα που προβλέπονται στα άρθρ. 47-49 του ΧΘΔΕΕ.¹⁰⁰

⁹⁸ ΔΕΕ, C-203-21, DELTA STROY 2003, απόφαση της 10.11.2022.

⁹⁹ Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Priit Pikamäe στην υπόθεση C-203/21, σκ. 28-29.

¹⁰⁰ Προτάσεις, ό.π. σκ. 39.

Επιπλέον, ο Εισαγγελέας εξέτασε τη χρήση πραγματικών ή νομικών τεκμηρίων για την επιβολή κυρώσεων εις βάρος του νομικού προσώπου. Μνημονεύοντας τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, διαπίστωσε ότι η χρήση τεκμηρίων σε ποινικές υποθέσεις δεν θα πρέπει να φτάνει σε σημείο να αποστερεί από το πρόσωπο το ευεργέτημα του τεκμηρίου αθωότητας. Κατά το εσωτερικό (βουλγαρικό) δίκαιο του αιτούντος δικαστηρίου, το τελευταίο μπορεί να επιβάλλει χρηματική ποινή στο νομικό πρόσωπο για αξιόποινη πράξη του εκπροσώπου του (φυσικού προσώπου) ανεξαρτήτως της στοιχειοθέτησης της ποινικής ευθύνης του εκπροσώπου. Ο Εισαγγελέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι για την κρίση του θεμιτού του εν λόγω τεκμηρίου αυτό θα πρέπει να είναι μαχητό και το νομικό πρόσωπο θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να ασκήσει τα δικαιώματα υπεράσπισης.

Αντίστοιχα, το Δικαστήριο απεφάνθη ότι «το άρθρο 48 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει την έννοια ότι αντιτίθεται σε εθνική ρύθμιση δυνάμει της οποίας το εθνικό δικαστήριο μπορεί να επιβάλει σε νομικό πρόσωπο ποινική κύρωση για αξιόποινη πράξη για την οποία ευθύνεται φυσικό πρόσωπο που έχει την εξουσία να δεσμεύει ή να εκπροσωπεί το εν λόγω νομικό πρόσωπο, στην περίπτωση που δεν έχει δοθεί η δυνατότητα στο νομικό πρόσωπο να αμφισβητήσει την τέλεση της πράξης».

4. Υπόθεση C-467/19, QR¹⁰¹

Στην εν λόγω υπόθεση οι QR, YM, ZK, HD κατηγορήθηκαν για την διεύθυνση (ο πρώτος) και συμμετοχή (οι λοιποί) σε εγκληματική οργάνωση με σκοπό την τέλεση των ποινικών αδικημάτων της τοκογλυφίας και της εκβίασης. Στο πλαίσιο της ποινικής διαδικασίας ο QR ομολόγησε την ενοχή του και συνήψε γραπτή συμφωνία με τον εισαγγελέα για τη μείωση της ποινής του. Κατά το εσωτερικό (βουλγαρικό) δίκαιο η συμφωνία αυτή εγκρίνεται από το δικαστήριο κατόπιν συναίνεσης όλων των συγκατηγορούμενων. Το αιτούν δικαστήριο ζήτησε από το ΔΕΕ, στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής, να διευκρινιστεί αν η ως άνω διαδικασία συνάδει προς το άρθρο 7 παρ. 4 της Οδηγίας 2016/343, καθώς θεωρεί ότι η συναίνεση εκ μέρους

¹⁰¹ ΔΕΕ, C-467/19, QR, Διάταξη της 24.9.2019.

ενός κατηγορουμένου αυξάνει την πιθανότητα να καταλήξει σε καταδικαστική απόφαση εις βάρος του.

Το Δικαστήριο της Ένωσης, επιλαμβανόμενο της υποθέσεως, έκρινε ότι το άρθρ. 7 παρ. 4 επιφυλάσσει απλώς τη δυνατότητα να ληφθεί υπόψη από τα δικαστήρια των κρατών μελών, όταν πρόκειται να εκδώσουν απόφαση επιβάλλουσα κύρωση, η επίδειξη συνεργάσιμης συμπεριφοράς του κατηγορουμένου. Η Οδηγία 2016/343 θεσπίζει ελάχιστους κοινούς κανόνες για την καθιέρωση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης και, κατά συνέπεια, δεν ρυθμίζει το ζήτημα αν η εκ μέρους δικαστηρίου έγκριση συμφωνίας περί εφαρμογής ποινής κατόπιν ποινικής διαπραγμάτευσης μπορεί ή όχι να εξαρτάται από τη συναίνεση όλων των συγκατηγορουμένων.

II. Η νομολογία του ΕΔΔΑ

1. Υπόθεση De Legé κατά Ολλανδίας¹⁰²

Στην υπόθεση αυτή, ο προσφεύγων αρνήθηκε να προσκομίσει έγγραφα οικονομικού χαρακτήρα σε διοικητική αρχή της Ολλανδίας επικαλούμενος το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση, όπως έχει ερμηνευθεί από το ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*¹⁰³ και *J.B. κατά Ελβετίας*¹⁰⁴. Εις βάρος του επιβλήθηκε πρόστιμο από την εν λόγω διοικητική αρχή στο οποίο ο προσφεύγων αντιτάχθηκε ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων. Τελικά, ο προσφεύγων υποχρεώθηκε να προσκομίσει τα εν λόγω στοιχεία κατόπιν διαταγής δικαστηρίου. Ο De Legé προσέφυγε στο ΕΔΔΑ επικαλούμενος παραβίαση του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ και ισχυρίστηκε ότι προσκόμισε τα οικονομικά στοιχεία κατόπιν μη νόμιμου καταναγκασμού, καθώς δεν ενέπιπταν στην έννοια των αποδεικτικών στοιχείων που υφίστανται ανεξάρτητα από τη βούληση του υπόπτου.

Το ΕΔΔΑ, κρίνοντας επί του παραδεκτού της αιτήσεως, διαπίστωσε ότι αυτή αφορά ερμηνεία της νομολογίας του σε σχέση με το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση. Έτσι, προέβη σε περιληπτική επισκόπηση της προηγούμενης νομολογίας του αναφορικά με το δικαίωμα αυτό. Κατά την εξέταση ενδεχόμενης

¹⁰² ΕΔΔΑ, *De Legé κατά Ολλανδίας*, απόφαση της 4.10.2022 (Application no. 58342/15).

¹⁰³ ΕΔΔΑ, *Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91).

¹⁰⁴ ΕΔΔΑ, *J.B. κατά Ελβετίας*, απόφαση της 3.5.2001 (Application no. 31827/96).

παραβιάσής του, το Δικαστήριο διαπιστώνει, πρώτον, ότι ο ύποπτος/ελεγχόμενος θα πρέπει να υποβάλλεται σε μια μορφή καταναγκασμού. Δεύτερον, εξετάζεται αν λαμβάνει χώρα ή επίκειται ποινική διαδικασία εις βάρος του προσώπου αυτού, υπό την αυτόνομη έννοια του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ή οι ενοχοποιητικές πληροφορίες που συλλέχθηκαν σε μη ποινική διαδικασία μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μεταγενέστερη ποινική διαδικασία. Έπειτα, το Δικαστήριο εξετάζει αν τα αποδεικτικά μέσα που αποκτήθηκαν κατόπιν καταναγκασμού εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Έτσι, οι προφορικές ή γραπτές δηλώσεις υπό τη μορφή κατάθεσης αν αποτελούν προϊόν καταναγκασμού προστατεύονται από το άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Αντίθετα, αποδεικτικά στοιχεία, η ύπαρξη των οποίων είναι ανεξάρτητη από τη βούληση του κατηγορουμένου, μπορούν να αποκτηθούν με μέσα εξαναγκασμού. Ειδικά ως προς την αποδεικτική αξιοποίηση εγγράφων που αποκτήθηκαν υπό την απειλή κυρώσεων σε υποθέσεις οικονομικών αδικημάτων, αυτή δεν εμπίπτει στην παρεχόμενη προστασία όταν α) ο καταναγκασμός χρησιμοποιείται για την απόκτηση συγκεκριμένων προϋπαρχόντων εγγράφων και τα οποία, κατά συνέπεια, δεν συνιστούν το αποτέλεσμα του καταναγκασμού, β) τα έγγραφα αυτά σχετίζονται με την έρευνα της υπόθεσης και γ) η αρμόδια αρχή γνωρίζει την ύπαρξή τους.

Σε σχέση με την υπό κρίση υπόθεση το Δικαστήριο απεφάνθη ότι η διαδικασία που κινήθηκε κατά του προσφεύγοντος με την επιβολή προστίμου εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρ. 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ υπό την έννοια ότι αποτελεί διαδικασία ποινικού χαρακτήρα. Σημείωσε, ακόμη, ότι τα εν προκειμένω ενδιαφέροντα έγγραφα προϋπήρχαν της απαίτησης προσκόμισής τους και η διοικητική αρχή γνώριζε την ύπαρξή τους, ώστε η διαταγή του δικαστηρίου κατόπιν αίτησης της διοικητικής αρχής δεν συνιστούσε παραπλανητική πρακτική της τελευταίας. Έτσι το Δικαστήριο διέκρινε την υπόθεση αυτή σε σχέση με την υπόθεση J.B. (κατά την οποία ο προσφεύγων υποχρεώθηκε να προσκομίσει όλα τα στοιχεία που κατείχε σε σχέση με συγκεκριμένες εταιρείες) και την υπόθεση Chambaz¹⁰⁵ (κατά την οποία στον προσφεύγοντα επιβλήθηκε πρόστιμο λόγω μη παροχής όλων των

¹⁰⁵ ΕΔΔΑ, Chambaz κατά Ελβετίας, απόφαση της 5.4.2012 (Requête no 11663/04).

ζητούμενων στοιχείων).¹⁰⁶ Το Δικαστήριο κατέληξε στην κρίση ότι η χρήση των οικονομικών στοιχείων που αποκτήθηκαν κατόπιν διαταγής δικαστηρίου επί ποινή επιβολής προστίμου δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση.

Με την απόφαση αυτή το ΕΔΔΑ προσπάθησε να εξειδικεύσει το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση με το κριτήριο που υιοθετήθηκε στην υπόθεση *Saunders* σχετικά με τα αποδεικτικά στοιχεία, η ύπαρξη των οποίων είναι ανεξάρτητη από τη βούληση του υπόπτου. Γίνεται κατανοητό ότι οικονομικά έγγραφα την ύπαρξη των οποίων γνωρίζει η διοικητική αρχή και τα οποία ζητά από τον ύποπτο κατόπιν εντάλματος ή δικαστικής διαταγής εμπίπτουν στο ως άνω κριτήριο. Κατά συνέπεια είναι δυνατή η απόκτησή τους με μέσα νόμιμου καταναγκασμού χωρίς να προσβάλλεται το δικαίωμα σε μη αυτοενοχοποίηση. Ωστόσο, παρά την αναλυτική παράθεση της μεθοδολογίας που εφαρμόζει το ΕΔΔΑ κατά τον έλεγχο παραβίασης του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση, το Δικαστήριο δεν φαίνεται να παρέχει στα συμβαλλόμενα κράτη επαρκή καθοδήγηση ως προς την εμβέλεια του εν λόγω δικαιώματος, καθότι αυτό εξακολουθεί να εξετάζεται κατά περίπτωση.¹⁰⁷

2. Υπόθεση *Bajić* κατά *B. Μακεδονίας*¹⁰⁸

Κατόπιν ναυαγίου, το οποίο είχε ως αποτέλεσμα το θάνατο δεκαπέντε ανθρώπων, ο προσφεύγων κλήθηκε να καταθέσει ως μάρτυρας λόγω της ιδιότητάς του ως επιθεωρητή του πλοίου στο πλαίσιο έρευνας που διεξήχθη εις βάρος του καπετάνιου. Μετά το πέρας των ερευνών, ο προσφεύγων παραπέμφθηκε για τη διάπραξη «σοβαρών αδικημάτων σχετικά με την ασφάλεια και περιουσία προσώπων κατά τη λειτουργία μέσων μεταφοράς» και η απόφαση περί παραπομπής στηρίχτηκε μεταξύ άλλων σε δύο εκθέσεις ελέγχου που είχε καταθέσει ο προσφεύγων κατά την εξέταση του ως μάρτυρας και τελικά καταδικάστηκε.

¹⁰⁶ ΕΔΔΑ, *De Legé κατά Ολλανδίας*, σκ. 55.

¹⁰⁷ Βλ. *Ligthart S., De Legé v. The Netherland: Clarifying the privilege against self-incrimination?*, 13.12.2022, στον ιστότοπο <https://strasbourgobservers.com>.

¹⁰⁸ ΕΔΔΑ, *Bajić κατά B. Μακεδονίας*, απόφαση της 10.6.2021 (Application no. 2833/13).

Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι δεν έλαβε χώρα παραβίαση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση λόγω της αξιοποίησης των ανωτέρω εγγράφων στην ποινική διαδικασία, καθώς τα στοιχεία αυτά δεν προσκομίστηκαν κατόπιν δικονομικού καταναγκασμού του κατηγορουμένου, ενώ η καταδικαστική απόφαση δεν βασίστηκε σε αυτά.¹⁰⁹

3. Υπόθεση *Beuze κατά Βελγίου*¹¹⁰

Στην εν λόγω υπόθεση ο προσφεύγων συνελήφθη από τις γαλλικές αρχές στη βάση Ευρωπαϊκού Εντάλματος Σύλληψης και παραδόθηκε στις βελγικές αρχές. Κατά την εξέτασή του από αστυνομικά όργανα, αλλά και ενώπιον του ανακριτή δεν ενημερώθηκε για το δικαίωμα πρόσβασης σε συνήγορο και για τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Το δικαστήριο απέρριψε το αίτημά του περί αποχωρισμού των ανωτέρω καταθέσεων από τη δικογραφία και τον καταδίκασε σε ισόβια κάθειρξη για το αδίκημα της ανθρωποκτονίας από πρόθεση.

Το ΕΔΔΑ, επιλαμβανόμενο της υποθέσεως, επισήμανε ότι καταρχήν δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η έλλειψη ενημέρωσης του υπόπτου για το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση, πτυχή του οποίου αποτελεί το δικαίωμα σιωπής. Ωστόσο, η έλλειψη αυτή καλύπτεται όταν η διαδικασία μπορεί να κριθεί δίκαιη στο σύνολό της. Εγγύηση για το ανωτέρω είναι δυνατόν να αποτελεί η άμεση συνδρομή συνηγόρου, ο οποίος είναι σε θέση να ενημερώσει τον ύποπτο για τα δικονομικά του δικαιώματα. Η εκ μέρους των διοικητικών αρχών ενημέρωση σχετικά με τα εν λόγω δικαιώματα αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν λαμβάνει χώρα καθυστερημένη πρόσβαση σε δικηγόρο.¹¹¹

Το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν υφίσταντο επαρκείς λόγοι για τον περιορισμό του δικαιώματος πρόσβασης σε συνήγορο και η διαδικασία δεν μπορούσε να χαρακτηριστεί συνολικά δίκαιη παρά τις πλημμέλειες που ανέκυψαν. Βαρύνουσα σημασία στην κρίση αυτή διέλαβε το γεγονός ότι ο κατηγορούμενος προέβη σε δηλώσεις, οι οποίες αν και δεν ήταν κάθε αυτές αυτοενοχοποιητικές, δυσχέραναν

¹⁰⁹ ΕΔΔΑ ό.π. σκ. 69-75.

¹¹⁰ ΕΔΔΑ, *Beuze κατά Βελγίου*, απόφαση της 9.11.2018 (Application no. 71409/10).

¹¹¹ ΕΔΔΑ, ό.π. σκ. 130.

σημαντικά τη θέση του, εισήχθησαν ως αποδεικτικά στοιχεία στην ποινική δίκη και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην έκδοση καταδικαστικής απόφασης.¹¹²

Ε. Η κατοχύρωση των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης στα κράτη μέλη

Στις 31.3.2021 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε έκθεση¹¹³ σχετικά με την εφαρμογή της οδηγίας από τα κράτη μέλη. Στην Έκθεση αυτή η Επιτροπή κατέγραψε τα ζητήματα συμμόρφωσης που ανέκυψαν κατά τη μεταφορά της οδηγίας στα εθνικά δίκαια των κρατών μελών. Αναφορικά με το άρθρο 7 της οδηγίας, παρατηρήθηκε ότι ορισμένα κράτη μέλη δεν ενσωμάτωσαν στο δίκαιό τους το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση των υπόπτων και κατηγορουμένων. Σε δύο κράτη μέλη διαπιστώθηκαν σημαντικά ζητήματα συμμόρφωσης, καθότι οι διατάξεις που θεσπίστηκαν προβλέπουν δυσμενείς συνέπειες από την άσκηση του δικαιώματος στη μη αυτοενοχοποίηση. Αντίθετα, η παράγραφος 3 του άρθρου 7 σχετικά με τη δυνατότητα άσκησης νόμιμου καταναγκασμού ενσωματώθηκε από όλα τα κράτη μέλη. Ακόμη, δεν παρατηρήθηκε πρόβλημα αναφορικά με τη δυνατότητα συναξιολόγησης της συνεργάσιμης συμπεριφοράς των υπόπτων και κατηγορουμένων κατά την έκδοση καταδικαστικής απόφασης. Σε γενικές γραμμές τα κράτη μέλη συμμορφώθηκαν με την επιταγή του άρθρ. 7 παρ. 5 της οδηγίας, ακόμη και αν δεν το μετέφεραν ρητά στο εθνικό τους δίκαιο. Ωστόσο, σε κάποια κράτη μέλη η μεταφορά της οδηγίας χαρακτηρίστηκε ανεπαρκής.

Στο πλαίσιο συμμόρφωσης των κρατών μελών με τη μεταφορά της οδηγίας στο εθνικό δίκαιο, η Επιτροπή εντελώς πρόσφατα απέστειλε προειδοποιητικές επιστολές στο Βέλγιο, την Κροατία και τη Βουλγαρία. Ως προς τις δύο τελευταίες χώρες η Επιτροπή έκρινε ότι δεν μετέφεραν με ορθό τρόπο το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση, ενώ σημείωσε ότι στη Βουλγαρία οι ύποπτοι που δεν κρατούνται δεν απολαμβάνουν των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει η οδηγία.¹¹⁴ Ακόμη, η Επιτροπή

¹¹² ΕΔΔΑ, ό.π. σκ. 193.

¹¹³ Έκθεση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο, 31.03.2021, COM(2021) 144 final.

¹¹⁴ Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Αποφάσεις για παραβάσεις, Δέσμη παραβάσεων Σεπτεμβρίου: κυριότερες αποφάσεις, 28.9.2023.

απέστειλε προειδοποιητική επιστολή στην Λιθουανία λόγω της μη ορθής μεταφοράς των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης.¹¹⁵

Ταυτόχρονα με την Έκθεση της Επιτροπής εκδόθηκε και η Αναφορά του Οργανισμού Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA)¹¹⁶ σχετικά με την εφαρμογή των δικαιωμάτων που προβλέπονται στην οδηγία 2016/343. Τα πορίσματα της Αναφοράς βασίστηκαν σε συνεντεύξεις δικηγόρων, δικαστών, εισαγγελέων, αστυνομικών και δημοσιογράφων σε εννέα κράτη μέλη¹¹⁷.

Σύμφωνα με την Αναφορά αυτή, τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης κατοχυρώνονται σε όλα τα εξεταζόμενα κράτη μέλη είτε με ρητούς κανόνες δικαίου είτε ως συνταγματικές αρχές. Ωστόσο, ανησυχίες προβλήθηκαν σε σχέση με την ενημέρωση των υπόπτων και κατηγορουμένων για τη δυνατότητα άσκησης των δικαιωμάτων αυτών κατά την αστυνομική προανάκριση. Αυτό φαίνεται να είναι το συνήθως συμβαίνον στη Γερμανία και την Κύπρο, όπου τα αστυνομικά όργανα συχνά δεν ενημερώνουν ή καθυστερούν να ενημερώσουν σχετικώς τον ύποπτο και τον πιέζουν ώστε να καταθέσει. Σε αρκετές περιπτώσεις τα αστυνομικά όργανα «προειδοποιούν» τους υπόπτους σχετικά με τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της άσκησης του δικαιώματος σιωπής, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει άσκηση πίεσης στον ύποπτο. Αντίθετα, στην Πορτογαλία οι καταθέσεις οι οποίες λαμβάνουν χώρα ενώπιον των αστυνομικών αρχών δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αποδεικτικά στοιχεία σε δίκη εκτός εάν το ζητήσει ο κατηγορούμενος.

Σε σχέση με τις συνέπειες άσκησης του δικαιώματος σιωπής, παρατηρήθηκε ότι στα περισσότερα κράτη μέλη η σιωπή του υπόπτου ή κατηγορουμένου προδιαθέτει αρνητικά τον προανακριτικό υπάλληλο ή το δικαστή και μπορεί μάλιστα να οδηγήσει στην επιβολή μεγαλύτερης ποινής ή την επίταση της διάρκειας της προσωρινής κράτησης. Έτσι, σε αρκετές περιπτώσεις τα αστυνομικά όργανα

¹¹⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Αποφάσεις για παραβάσεις, Δέσμη παραβάσεων Νοεμβρίου: κυριότερες αποφάσεις, 16.11.2023.

¹¹⁶ Report of the EUIADR (FRA) on the Presumption of Innocence and Related Rights – Professional Perspectives, 31.03.2021.

¹¹⁷ Αυστρία, Βέλγιο, Βουλγαρία, Κύπρος, Γερμανία, Ιταλία, Λιθουανία, Πολωνία και Πορτογαλία.

ενθαρρύνουν τους υπόπτους να καταθέσουν προβάλλοντας το επιχείρημα ότι με αυτόν τον τρόπο επιταχύνεται η διαδικασία και βελτιώνεται η θέση τους.

Όσον αφορά στην άσκηση καταναγκασμού για τη συγκέντρωση αποδεικτικών στοιχείων παρατηρούνται αρκετές διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη. Επί παραδείγματι στην Κύπρο το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση αφορά μόνον τις προφορικές δηλώσεις του υπόπτου. Ακόμη, στην Πορτογαλία το δικαίωμα στη μη αυτοενοχοποίηση δεν ισχύει ως προς την παροχή δείγματος γραφής, ενώ η σχετική άρνηση του υπόπτου στοιχειοθετεί το αδίκημα της απείθειας. Το εν λόγω δικαίωμα δεν παραβιάζεται και στην περίπτωση κατά την οποία οι εξεταζόμενοι υποχρεούνται να προσκομίσουν έγγραφα ενώπιον της φορολογικής αρχής ακόμη και αν αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε μεταγενέστερη ποινική διαδικασία, εκτός αν η διαδικασία αυτή έχει ήδη ξεκινήσει.

ΣΤ. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Μέσα από την επισκόπηση των διατάξεων της Οδηγίας 2016/343 γίνεται αντιληπτή η συνθετότητα των ζητημάτων ερμηνείας και εφαρμογής των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης σε υπερεθνικό επίπεδο, τα οποία είχαν ανακύψει ήδη κατά το στάδιο της νομοπαραγωγικής διαδικασίας. Οι συνεχείς διαβουλεύσεις μεταξύ των θεσμικών οργάνων της Ένωσης και οι συνακόλουθες τροποποιήσεις της προτεινόμενης Οδηγίας όσον αφορά καίρια ζητήματα, όπως η αξιοποίηση των αποδεικτικών στοιχείων που ελήφθησαν κατά παραβίαση των εν λόγω δικαιωμάτων, συνέδραμαν στη θέσπιση μίας οδηγίας με πλήθος ασαφών διατάξεων.

Ακριβώς για το λόγο αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία η συμβολή του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην (αυθεντική) ερμηνεία των διατάξεων της Οδηγίας και η αποσαφήνιση των θέσεών του σε σχέση με τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ, το οποίο διαχρονικά έχει ερμηνεύσει το εύρος των δικαιωμάτων σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Η δε εκκίνηση μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των δύο υπερεθνικών δικαστηρίων κρίνεται απαραίτητη για την ομοιόμορφη εφαρμογή των

δικαιωμάτων αυτών στα κράτη μέλη, καθώς η ίδια η Οδηγία μεταφέρει σε ορισμένα σημεία¹¹⁸ τη νομολογία του ΕΔΔΑ στο παράγωγο δίκαιο της Ένωσης.

Συνολικά, ωστόσο, η θέσπιση της Οδηγίας 2016/343 αξιολογείται ως μία ελπιδοφόρος προσπάθεια στην οριοθέτηση θεμελιωδών δικονομικών δικαιωμάτων των υπόπτων και κατηγορουμένων, όπως είναι τα δικαιώματα σιωπής και μη αυτοενοχοποίησης. Η Οδηγία αυτή σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες Οδηγίες που υλοποιούν τον Οδικό Χάρτη του Συμβουλίου προωθεί ένα ενιαίο πλαίσιο προστασίας μέσω της θέσπισης ελάχιστων κοινών κανόνων, κατατείνοντας έτσι στην ενίσχυση της αμοιβαίας αναγνώρισης ποινικών αποφάσεων και διαταγών μεταξύ των κρατών μελών.

¹¹⁸ Βλ. αιτιολ. σκ. 29 του Προοιμίου, όπου αποτυπώνεται η κρίση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση Saunders σε σχέση με τα αποδεικτικά στοιχεία που μπορούν να συγκεντρωθούν μέσω της άσκησης εξουσιών νόμιμου καταναγκασμού.

Πηγές - Βιβλιογραφία

A. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- *Ανδρουλάκη Ι.*, Κριτήρια της δίκαιης ποινικής δίκης, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2000.
- *Καϊάφα-Γκμπάντι Μ./Παπακυριάκου Θ.*, Στοιχεία Ενωσιακού Ποινικού Δικαίου, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Β' έκδοση, 2019.
- *Παπαδαμάκης Α.*, Ποινική Δικονομία, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, 9^η έκδοση, 2019, σελ. 218-223.
- *Τσόλκα Ό.*, Η αρχή «Nemo tenetur se ipsum prodere/accusare» στην ποινική δίκη, σε ΠοινΧρον, Μελέτες, Νο. 6, Εκδ. Π.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, 2002.
- *Τσόλκα Ό.*, Το τεκμήριο αθωότητας και η συμμετοχή του κατηγορουμένου στην ποινική διαδικασία: Επί της Οδηγίας 2016/343 ΕΕ και του εσωτερικού νόμου ενσωμάτωσης (Κεφάλαιο Β' Ν 4596/2019), σε 8^ο Συνέδριο ΕΕΠ: Η Ποινική Δικονομία της Ευρωπαϊκής Ένωσης/Τάσεις και Προκλήσεις, Εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2020, σελ. 130 επ.

Ξενόγλωσση

- *Mitsilegas V.*, EU Criminal Law, Hart Publishing, Oxford, Great Britain, 2022, σελ. 277-282.

B. Αρθρογραφία

Ελληνόγλωσση

- *Αναγνωστόπουλος Η.*, Το δικαίωμα σιωπής στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, σε Nova Criminalia, Περιοδική Έκδοση της Ένωσης Ελλήνων Ποινικολόγων, Νο 12, Φεβρουάριος 2021, σελ. 1-2.
- *Γιαννουλόπουλος Δ.*, Η γνωστοποίηση του δικαιώματος σιωπής στον κατηγορούμενο και η ανάγκη εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με το διεθνές και συγκριτικό δίκαιο, σε ΠοινΔικ, 7/2012, σελ. 640-649.

- *Πετρόπουλος Β.*, Η εφαρμογή της αρχής *nemo tenetur* κατά την διαδικασία επιβολής κύρωσης με χαρακτηριστικά ποινής, σε *The Art of Crime*, τεύχ. 11, Νοέμβριος 2021, διαθέσιμο σε: <https://theartofcrime.gr/%ce%b7-%ce%b5%cf%86%ce%b1%cf%81%ce%bc%ce%bf%ce%b3%ce%ae-%cf%84%ce%b7%cf%82-%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%ae%cf%82-nemo-tenetur-%ce%ba%ce%b1%cf%84%ce%ac-%cf%84%ce%b7%ce%bd-%ce%b4%ce%b9%ce%b1%ce%b4%ce%b9%ce%ba/>
- *Τσιρίδης Π.*, Τεκμήριο αθωότητας και η νέα Οδηγία της ΕΕ, σε *ΠοινΔικ*, 1/2017, σελ. 10-14.
- *Τσόλκα Ό.*, Το δικαίωμα στην μη αυτοενοχοποίηση και το τεκμήριο αθωότητας – Ζητήματα εφαρμογής τους υπό το πρίσμα του ΕΔΔΑ, σε *ΠοινΧρον*, 2004, σελ. 97 επ.

Ξενόγλωσση

- *Caianiello M.*, Right to Remain Silent and not to Incriminate Oneself in the European Union System, 2020, διαθέσιμο σε: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3743329
- *Cras St./Erbeznik A.*, The Directive on the Presumption of Innocence and the Right to Be Present at Trial: Genesis and Description of the New EU-Measure, σε *Eucrim*, τεύχ. 1, 2016, σελ. 25-36, διαθέσιμο σε: <https://doi.org/10.30709/eucrim-2016-002>
- *Daly Y. et al.*, Human rights protections in drawing inferences from criminal suspects' silence, σε *Human Rights Law Review*, 21/2021, σελ. 696-723, διαθέσιμο σε: <https://academic.oup.com/hrlr/article/21/3/696/6206835?login=false>
- *Lamberigts S.*, The Directive on the Presumption of Innocence: A Missed Opportunity for Legal Persons?, σε *Eucrim*, τεύχ. 1, 2016, σελ. 36-42, διαθέσιμο σε: <https://eucrim.eu/articles/directive-presumption-innocence/>
- *Lamberigts S.*, 'The Presumption of Innocence (and the Right to be Present on Trial) Directive', σε *European Law Blog*, 3.5.2016, διαθέσιμο σε: <https://europeanlawblog.eu/2016/05/03/the-presumption-of-innocence-and-the-right-to-be-present-at-trial-directive/>

- *Ligthart S.*, De Legé v. The Netherland: Clarifying the privilege against self-incrimination?, 13.12.2022, στον ιστότοπο <https://strasbourgobservers.com>
- *Lonardo L.*, The veiled irreverence of the Italian Constitutional Court and the contours of the right to silence for natural persons in administrative proceedings, σε ECLR, τόμ. 17, τεύχ. 4, 2021, σελ. 707-723, διαθέσιμο σε: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-constitutional-law-review/article/veiled-irreverence-of-the-italian-constitutional-court-and-the-contours-of-the-right-to-silence-for-natural-persons-in-administrative-proceedings/79FA7EFE92EB02DD62A8044B4C938337#article>
- *Pivaty A. et al.*, Opening Pandora's box: The right to silence in police interrogations and the Directive 2016/343/EU, σε NJECL, τόμ. 12, τεύχ. 3, 2021, σελ. 328-346, διαθέσιμο σε: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20322844211028319?icid=int.sj-full-text.similar-articles.2>
- *Sakowicz A.*, The right to silence in the EU Directive 2016/343 on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence from the perspective of polish criminal proceedings, σε RECL, τόμ. 41, τεύχ. 2, 2020, διαθέσιμο σε: https://www.researchgate.net/publication/343586467_The_Right_to_Silence_in_the_EU_Directive_2016343_on_the_Strengthening_of_Certain_Aspects_of_the_Presumption_of_Innocence_from_the_Perspective_of_Polish_Criminal_Proceedings
- *Sayers D.*, The new Directive on the presumption of innocence: protecting the 'golden thread', σε EU Law Analysis, 2015, διαθέσιμο σε: <https://eulawanalysis.blogspot.com/2015/11/the-new-directive-on-presumption-of.html>

Γ. Νομοθεσία

Ενωσιακή

- Οδηγία 2016/343 (ΕΕ L 65, 11.03.2016) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο

ποινικής διαδικασίας, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32016L0343>

- Πρόταση της Επιτροπής, COM (2013) 821 final 2013/407 (COD), 27.11.2013, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52013PC0821>
- Οδηγία 2010/64 (ΕΕ L 280, 26.10.2010) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα σε διερμηνεία και μετάφραση κατά την ποινική διαδικασία, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/64/oj>
- Οδηγία 2012/13 (ΕΕ L 142, 1.6.2012) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης στο πλαίσιο ποινικών διαδικασιών, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:32010L0013>
- Οδηγία 2013/48 (ΕΕ L 294, 6.11.2013) του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με το δικαίωμα πρόσβασης σε δικηγόρο στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας και διαδικασίας εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης, καθώς και σχετικά με το δικαίωμα ενημέρωσης τρίτου προσώπου σε περίπτωση στέρησης της ελευθερίας του και με το δικαίωμα επικοινωνίας με τρίτα πρόσωπα και με προξενικές αρχές κατά τη διάρκεια της στέρησης της ελευθερίας, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0048>
- Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ C 326 της 26.10.2012, σελ. 391), διαθέσιμος σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>

Διεθνής

- Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 13.8.1948, G.A. Res. 217A (III), U.N. Doc A/810, σελ. 71 επ., διαθέσιμη σε: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F217\(III\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2F217(III)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False)
- Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, 19.12.1966, G.A. Res 2200A (XXI), U.N.T.S., τόμ. 999, 1976, σελ. 171 επ., διαθέσιμο σε:

<https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20999/volume-999-i-14668-english.pdf>

Δ. Νομολογία

ΔΕΕ

- C-374/87, Orkem SA κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, απόφαση της 18.10.1989, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0374>
- C-489/10, Łukasz Marcin Bonda, απόφαση της 5.6.2012 (τμήμα μείζονος συνθέσεως), διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=123501&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7106213>
- C-617/10, Åklagaren κατά Hans Åkerberg Fransson, απόφαση της 26.2.2013, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=F7165B9942631439FFB0B9110AFA6BF8?text=&docid=134202&pageIndex=0&doclang=el&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7102830>
- C-108/16, Dworzecki, απόφαση της 24.5.2016, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=6C0478C63582AB79C7447405E2465B8D?text=&docid=178582&pageIndex=0&doclang=el&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7776695>
- C-467/19, QR, Διάταξη της 24.9.2019, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=218181&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8008999>
- C-481/19, DB κατά Commissione Nazionale per le Società e la Borsa (Consob), απόφαση της 2.2.2021, (τμήμα μείζονος συνθέσεως), διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=237202&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7106528>
- C-481/19, DB κατά Commissione Nazionale per le Società e la Borsa (Consob), Προτάσεις Γενικού Εισαγγελέα Priit Pikamäe της 27.10.2020, διαθέσιμες σε:

<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=232962&pageIndex=0&doclang=el&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7106528>

- C-282/20, ZX, απόφαση της 21.10.2021, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=247868&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8006364>
- C-203/21, DELTA STROY 2003, απόφαση της 10.11.2022, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=267932&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8007831>
- C-203/21, DELTA STROY 2003, Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα Priit Pikamäe, της 9.6.2022, διαθέσιμες σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=260544&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=8007831>
- C-660/21, Procureur de la République κατά K.B., F.S., απόφαση της 22.6.2023, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf;jsessionid=8EE0BF23226354C94892A077EDD507A8?text=&docid=274868&pageIndex=0&doclang=el&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7981729>
- C-175/22, B.K., απόφαση της 9.11.2023, διαθέσιμη σε: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=279489&pageIndex=0&doclang=EL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=7983731>

ΕΔΔΑ

- Al-Khawaja και Tahery κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 15.12.2011 (Applications nos. 26766/05 and 22228/06), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Al-Khawaja%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-108072%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Al-Khawaja%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-108072%22]})
- Allan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 5.11.2002 (Application no. 48539/99), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22allan%22\],%22documentco](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22allan%22],%22documentco)

[llectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-60713%22\]}](#)

[ntcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58798%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58798%22]})

- De Legé κατά Ολλανδίας, απόφαση της 4.10.2022 (Application no. 58342/15), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22de%20lege%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-219556%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22de%20lege%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-219556%22]})
- Engel κ.α. κατά Ολλανδίας, απόφαση της 8.6.1976 (Application no. 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22engel%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57479%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22engel%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57479%22]})
- Funke κατά Γαλλίας, απόφαση της 25.2.1993 (Application no. 10828/84), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22funke%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57809%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22funke%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57809%22]})
- Heglas κατά Τσεχίας, απόφαση της 1.3.2007 (Requête no 5935/02), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22heglas%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-79650%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22heglas%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-79650%22]})
- Ibrahim κ.α. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 13.9.2016 (Applications nos. 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:\[%2250541/08%22\],%22itemid%22:\[%22001-166680%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22appno%22:[%2250541/08%22],%22itemid%22:[%22001-166680%22]})
- J.B. κατά Ελβετίας, απόφαση της 3.5.2001 (Application no. 31827/96), διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22J.B.%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-59449%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22J.B.%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-59449%22]})

- John Murray κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 8.2.1996 (Application no. 18731/91),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22murray%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-57980%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22murray%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57980%22]})
- Salabiaku κατά Γαλλίας, απόφαση της 7.10.1988 (Application no. 10519/83),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57570%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57570%22]})
- Saunders κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 17.12.1996 (Application no. 19187/91),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22saunders%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58009%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22saunders%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58009%22]})
- Schatschaschwili κατά Γερμανίας, απόφαση της 15.12.2015 (Application no. 9154/10),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Schatschaschwili%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-159566%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Schatschaschwili%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-159566%22]})
- Serves κατά Γαλλίας, απόφαση της 20.10.1997 (Application no. 20225/92),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22serves%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58103%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22serves%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58103%22]})
- Telfner κατά Αυστρίας, απόφαση της 20.3.2001 (Application no. 33501/96),
διαθέσιμη σε: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22telfner%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-59347%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22telfner%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-59347%22]})

Ε. Ευρωπαϊκά Κείμενα

- Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την πρόταση οδηγίας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας (COM(2013)0821 – C7-0427/2013 – 2013/0407(COD)), Επιτροπή Πολιτικών Ελευθεριών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων, Εισηγήτρια: Nathalie Griesbeck, διαθέσιμο σε: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/seance_pleniere/textes_deposes/rapports/2015/0133/P8_A\(2015\)0133_EL.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/seance_pleniere/textes_deposes/rapports/2015/0133/P8_A(2015)0133_EL.pdf) (παρατίθεται εντός κειμένου ως Έγγραφο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου A8-0133/2015)
- Έκθεση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο σχετικά με την εφαρμογή της οδηγίας (ΕΕ) 2016/343 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 9ης Μαρτίου 2016, για την ενίσχυση ορισμένων πτυχών του τεκμηρίου αθωότητας και του δικαιώματος παράστασης του κατηγορουμένου στη δίκη του στο πλαίσιο ποινικής διαδικασίας, 31.03.2021, COM(2021) 144 final, διαθέσιμη σε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:52021DC0144>
- Το πρόγραμμα της Στοκχόλμης – Μια ανοιχτή και ασφαλής Ευρώπη που εξυπηρετεί και προστατεύει τους πολίτες (ΕΕ C 115, 4.5.2010), διαθέσιμο σε: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:115:0001:0038:el:PDF>
- Έγγραφο του Συμβουλίου 12531/09, 31.7.2009, διαθέσιμο σε: <https://db.eurocrim.org/db/en/vorgang/315/>
- Έγγραφο του Συμβουλίου 12196/14, 29.7.2014, διαθέσιμο σε: <https://db.eurocrim.org/db/en/vorgang/315/>
- Έγγραφο του Συμβουλίου 13304/14, 22.9.2014, διαθέσιμο σε: <https://db.eurocrim.org/db/en/vorgang/315/>
- Έγγραφο του Συμβουλίου 13538/14, 30.9.2014, διαθέσιμο σε: <https://db.eurocrim.org/db/en/vorgang/315/>

- Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Αποφάσεις για παραβάσεις, Δέσμη παραβάσεων Σεπτεμβρίου: κυριότερες αποφάσεις, 28.9.2023, διαθέσιμη σε: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/inf_23_4367
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή - Αποφάσεις για παραβάσεις, Δέσμη παραβάσεων Νοεμβρίου: κυριότερες αποφάσεις, 16.11.2023, διαθέσιμο σε: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/inf_23_5380
- Report of the EUA FR (FRA) on the Presumption of Innocence and Related Rights – Professional Perspectives, 31.03.2021, διαθέσιμο σε: <http://fra.europa.eu/en/publication/2021/presumption-of-innocence>
- Ψήφισμα του Συμβουλίου της 30ής Νοεμβρίου 2009 (ΕΕ C 295, 4.12.2009), διαθέσιμο σε: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009G1204\(01\)&from=ES#d1e32-3-1](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32009G1204(01)&from=ES#d1e32-3-1)
- Συμπεράσματα της Προεδρίας – Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε, 15-16.10.1999, διαθέσιμο σε: <https://www.consilium.europa.eu/media/21052/91400.pdf>